

К-14038

П 258186

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 43

СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 5

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

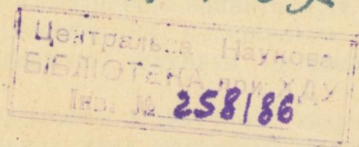
№ 43

СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 5

143

K-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків

1969

Редакційна колегія:
Я. С. Блудов, Ю. Ф. Бухалов, Г. М. Садовський,
М. В. Тополя (відповідальний редактор),
В. П. Шерстнюк

25041-А

3 1124

ЛЕНІНСЬКЕ ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІЇ ТА СУЧАСНЕ ПРИРОДОЗНАВСТВО

І. З. Цехмістро

У наївних уявленнях про матерію в античній філософії, а також у механістичному матеріалізмі нового часу простежується тенденція визначити її як деяку субстанціальну основу всього існуючого. Допускалось, що така субстанція повинна мати ряд первісних та незмінних властивостей, загальних для усіх матеріальних об'єктів: протяжність, непроникливість, фігура, вага, енергія та ін.

Таке уявлення про матерію спирається на дуже важливе припущення про нібито існуючу можливість однозначного та ні від чого незалежного визначення її в онтологічному аспекті, скажімо, через протяжність, як це було у Декарта: матерія є протяжна субстанція.

У теорії пізнання, котра допускає можливість однозначного визначення матерії в онтологічному аспекті, протиставлення суб'єкта пізнання об'єктові пізнання поширюється за межі гносеології і людина може бути протиставлена природі абсолютно. Це неявне допущення — дуже важливий момент класичного світогляду в цілому, і лише сучасна квантова теорія приводить до його усунення.

Та філософія ще до виникнення квантової теорії виявила обставини, які суперечили цьому класичному припущенню. Ми маємо на увазі працю В. І. Леніна «Матеріалізм та емпіріокритицизм» і його відоме гносеологічне визначення матерії, котре вперше дається у цій книзі.

Ще й сьогодні природознавець нерідко буває схильним вірити в справедливість чисто класичного припущення про нібито існуючу можливість деякого однозначного і разом з тим всезагального фізикалістичного визначення матерії, якщо не через масу та інерцію, то через енергію чи будь-яку іншу властивість її. Треба було мати діалектичне чуття і велику сміливість та прозорливість, щоб до виникнення квантової теорії категорично заявити: єдина властивість матерії, з якою пов'язаний філософський матеріалізм, є лише властивість її бути об'єктивною реальністю, існувати незалежно від нашої свідомості¹.

Відповідаючи «критикам» марксизму, зокрема А. А. Богданову, які вважали незадовільним таке розуміння матерії і намагались знайти якесь онтологічне визначення її, Ленін пояснює: «Що значить дати «визначення»? Це значить насамперед підвести дане поняття під друге, ширше... Тепер постає питання, чи є ширші поняття, з якими могла б оперувати теорія пізнання, ніж поняття: буття і мислення, матерія і відчуття, фізичне і психічне? Ні. Це — гранично-широкі, найширші поняття, далі яких по суті справи (коли не мати на увазі завжди мож-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 238.

ливих змін *номенклатури*) не пішла досі гносеологія. Тільки шарлатанство, або крайнє скудоумство може вимагати такого «визначення» цих двох «рядів» гранично-широких понять, яке не полягало б у «простому повторенні»: те чи друге береться за первинне»¹. При цьому Ленін неодноразово підкреслює, що поняття «матерія» є гносеологічна категорія, яка втрачає свій зміст поза межами гносеологічних питань, а гносеологічний зміст її не означає нічого іншого, крім: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості².

Звідси випливають два дуже важливі висновки.

По-перше, слід було чекати, що й розвиток природознавства рано чи пізно приведе до встановлення принципової неможливості будь-якого однозначного визначення матерії в онтології.

І по-друге, оскільки згідно з ленінським розумінням гносеологічних питань протиставлення суб'єкта об'єкту пізнання має лише відносний зміст, то це означає, що і в розвитку природознавства треба було чекати появи таких фактів, котрі б ставили під сумнів справедливості такого суто класичного уявлення про існування абсолютного розділення між спостерігачем і реальністю.

Оскільки марксистська філософія є науковий світогляд, який, на думку Енгельса, повинен знайти підтвердження і проявити себе в реальних науках, цікаво познайомитись з новітніми досягненнями сучасного природознавства, які підтверджують чи спростовують ці прогнози.

* * *

Звернемось спочатку до математики, а саме до так званої проблеми обґрунтування математики. Наприкінці XIX століття виникла теорія множин. В її основі було виявлено ряд парадоксів та антиномій, що спричинили важку кризу в обґрунтуванні математичного знання. Всі труднощі, пов'язані з антимоніями та парадоксами в математичній логіці та теорії множин, як з'ясувалось, ведуть до усвідомлення неминучої суперечливості усіх математичних, логічних та семантичних побудов, що так чи інакше моделюють всезагальне чи відтворюють важливу для нього самовизначеність через певне співвідношення до самого себе. Аналіз цих протиріч та утруднень показує, що вони виникають: а) внаслідок спроби включити в дану систему описування актуальну безкінечність (чи поширити її на безкінечність); б) внаслідок спроби замкнути певну визначеність прийнятого способу описування в ньому ж самому, намагаючись в той же час зберегти цю визначеність як певну. Інакше кажучи, внаслідок спроби одержати повну і замкнуту сукупність елементів, що повинні бути визначеними тільки в термінах цієї сукупності (в цьому саме і полягає моделювання всезагального, наприклад: парадокс множини всіх множин та інші).

В обох випадках парадокси і антиномії можна пояснити за допомогою принципу порочного кола Рассела: ніяка сукупність не може утримувати елементи, визначені тільки в термінах цієї сукупності, а також елементи, що включають чи передбачають цю сукупність.

Але цей логічний принцип має бути цілком застосовним і до питання про онтологічну визначеність матерії, оскільки матерією, на перший погляд, можна вважати таку граничну сукупність всіх матеріальних об'єктів, поза якою в онтології більше не існує нічого і котра, так би мовити, дійсно складається із елементів, що мають бути визначеними в термінах цієї сукупності, завбачають її своїм існуванням і вклю-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 128.

² Див., там же, стор. 238.

чають її до себе. Можна безпосередньо скористуватись логічною структурою парадоксу Рассела для того, щоб показати в зв'язку з цим уявленням, що дійсно не можна знайти якогось певного визначення матерії в онтології. А саме: якщо матерія — всезагальна сукупність всього, що існує як *дещо* — має будь-яку визначеність в онтології, то в такому разі вона і сама існує як *дещо*. Але матерія не може існувати як *дещо*, бо в цьому випадку вона була б лише чимось одним із цілого ряду багатьох інших *дещо* і, отже, не була б їх всезагальним. Але ж В. І. Ленін довів: немає ніякого сенсу в тому, щоб шукати матерію, як якусь останню сутність поряд з іншими фізичними сутностями. Матерія є поняття, гносеологічна категорія, що використовується в науці для зазначення об'єктивної реальності в цілому і тому єдино можливим визначенням її є лише гносеологічне визначення.

Цікаво, що спростування парадоксів теорії множин за допомогою уявлення про так звані непередикативні визначення, яке запропонував А. Пуанкаре, також не залишає сумніву в принциповій неможливості знайти будь-яке визначення матерії в онтологічному аспекті. Якщо множина M і об'єкт t визначені таким чином, що, з одного боку, t є елемент M , а з другого, визначення M залежить від t , то в цьому випадку визначення M (чи визначення t) непередикативні. Сутністю непередикативності виявляється неможливість знайти визначення елементів множини із самої множини і не виходячи за її межі. Пуанкаре вважав, що причина парадоксів теорії множин полягає саме в таких непередикативних визначеннях. Ленін там, де він говорить, що поняття матерії, як граничне і поширене на всю дійсність, саме тому і не може мати будь-якого визначення, цим самим вказує на очевидну непередикативність його. Тому всезагальне в пізнанні неминуче народжується як суперечливе і це знаходить свій відбиток і на розумінні матерії.

Поява парадоксів і антиномій в теорії множин стимулювала інтенсивні дослідження з основ математики, які в 1931 році здобувають своєрідне завершення в теоремах Геделя про неповноту. Ось ці теореми.

Теорема I. Якщо арифметична формальна система несуперечлива, то вона неповна.

Теорема II. Якщо арифметична формальна система не суперечлива, то не існує доказу її несуперечливості, проведеного засобами, що піддаються формалізації у цій системі.

Перша теорема безпосередньо вказує на те, що виключення суперечливості може бути досягнуто лише ціною відмови від повноти теорії. Тому фактично в усякому описанні дійсності суперечливість не виключається, а лише, так би мовити, локалізується десь в далекому кутку теорії чи її основ.

Друга теорема свідчить про те, що несуперечливість даної формалізованої системи не може бути доведена в ній самій і потребує для свого доказу залучення аксіом і припущень, що виходять за межі системи. Це означає, що для повної формалізованої системи явно неможливо знайти доказ її несуперечливості. Отже, суперечливість є неусувний момент всілякої повної теорії, і в цьому висновку спеціальні дослідження з основ математики зникаються з діалектичним вченням. Ця неусувна суперечливість всезагального, з котрою нас тепер знайомить навіть математика, встає нездоланною перешкодою для будь-яких спроб знайти визначеність матерії в онтологічному аспекті.

* * *

Ще драматичнішою стає ця проблема в сучасній фізиці. Квант дії, що був запропонований Планком в 1900 році з метою з'ясування спект-

ра випромінювання абсолютно чорного тіла, спричинив згодом цілу революцію у фізиці.

Та обставина, що людина як суб'єкт пізнання в той же час цілком і повністю належить до природи — об'єкта її пізнання, знайшла свій дуже яскравий прояв у ряді квантовомеханічних проблем. Спостереження за явищами природи завжди є певний фізичний процес. Фізичну взаємодію між спостерігачем і предметом спостереження можна було ігнорувати лише на класичному рівні пізнання. Характер цієї взаємодії, яка має квантову природу, виявляється дуже своєрідним. Передача енергії у квантовім переході є елементарний і далі неподільний процес. Не слід думати, що в процесі передачі одного кванта система послідовно змінює свій стан так, що її енергія змінюється безперервно. Навпаки, система або ж віддає одразу всю енергію, що забирає квант дії, або ж не віддає нічого. Неподільний квантовий перехід є одна з найбільш глибоких властивостей, що забезпечує особливу, фізично неподільну єдність світу на субквантовому рівні. В момент взаємодії двох систем, чи системи і середовища, квант дії нерозривно пов'язує їх в одно неподільне ціле. У квантовій фізиці ми приходимо до розуміння того, що кванти, які пов'язують систему та середовище в однаковій мірі залежать від обох цих частин і жодну з них не можна розглядати самостійно. Якби в класичному експерименті виявився такий об'єкт, завдяки якому система і середовище пов'язані одне з другим, то в цьому випадку ми повинні були б говорити про систему, що складається із трьох об'єктів. Але в квантовій теорії ці кванти не є самостійні об'єкти, а лише певний спосіб тлумачення неподільних переходів між реально існуючими об'єктами¹.

Звідси випливає надзвичайно важливий висновок: світ не можна розділити на чітко визначені окремі частини його. Навпаки, в останньому підсумку його слід вважати неподільною одиницею, а уявлення про його окремі частини залишається справедливим лише в класичному випадку².

Та це, між іншим, означає, що уявлення про можливість абсолютного відокремлення спостерігача від природи, а тим більш протиставлення його природі не може бути правильним. В решті решт спостерігач завжди виявляється фізично пов'язаним з предметом свого спостереження, оскільки це спостереження має фізичну природу і спостерігач повинен обмінятися з предметом свого спостереження щонайменше одним квантом енергії.

Якщо тепер, маючи цю обставину на увазі, ми знову звернемось до питання про те, чи можливо знайти будь-яке визначення матерії в онтологічному плані, то познайомимось ще з одним парадоксом, логічна природа якого проте нам уже знайома: якби було необхідно дати усім частинам світу повне квантовомеханічне описування, то той, хто побажав би цього, зіткнувся б з нездоланим парадоксом, оскільки спостерігач повинен розглядати самого себе як невід'ємну частину всього світу. Але ж сама ідея такого спостереження передбачає, що спостерігач і об'єкт його спостереження цілком і повністю відокремлені один від другого³. Ось чому, з точки зору сучасних уявлень про фізичні властивості матерії, не можна знайти будь-якого онтологічного визначення її, і єдино справедливим (а водночас і єдино можливим) залишається лише ленінське гносеологічне визначення матерії.

¹ Д. Б о м. Квантовая теория. «Наука», М., 1965, стор. 202.

² Д. Б о м. Квантовая теория, стор. 196.

³ Див., там же, стор. 670.

ОБГРУНТУВАННЯ ІДЕЇ ЄДНОСТІ КОРПУСКУЛЯРНИХ І ХВИЛЬОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ МАТЕРІЇ У ПРАЦЯХ С. І. ВАВІЛОВА

В. М. Толстов

Останнім часом ряд авторів виступили проти трактування корпускулярно-хвильового дуалізму як єдності корпускулярних і хвильових властивостей мікрооб'єкта. Так, наприклад, В. П. Бранський пише, що було досить заманливо тлумачити корпускулярно-хвильовий дуалізм у розумінні об'єктивного «діалектичного протиріччя» в мікросвіті. Однак, продовжує він, «коли корпускулярні властивості стосуються безпосередньо самого мікрооб'єкта, то так звані «хвильові властивості» характерні, строго кажучи, не для самого мікрооб'єкта, а для його руху». І хоч В. П. Бранський говорить, що рух нерозривний з мікрооб'єктом, він фактично роз'єднує корпускулярні і хвильові властивості, коли пише: «Одним словом, «хвильові властивості» — це властивості мікроруху. Якщо зважати на все це, то від вказаної вище діалектичної ілюзії не залишиться й сліду (що, однак, аж ніяк не свідчить про відсутність протиріч у мікросвіті, а свідчить тільки про те, що їх слід шукати не в корпускулярно-хвильовому дуалізмі, а в чомусь зовсім іншому)»¹. На наш же погляд, між корпускулярними і хвильовими властивостями більше єдності, ніж це припускають В. П. Бранський та інші.

Про філософську неспроможність таких поглядів уже йшлося в роботах І. Є. Омеляновського, І. В. Кузнецова, Л. А. Глебова², Л. Б. Баженова та ін.³. Але тільки теоретичних доведень, нам здається, не досить, потрібні експериментальні дані. Серед експериментальних праць, що безпосередньо стосуються проблеми корпускулярно-хвильового дуалізму, заслуговують на особливу увагу праці С. І. Вавілова, присвячені квантовим флуктуаціям світла малої інтенсивності.

Коли Вавілов розпочав свої дослідження, було кілька підходів до аналізу проблеми корпускулярного хвильового дуалізму. Один з них мав механічний і метафізичний характер. Представники його вважали мікрооб'єкт або хвильовим утворенням, ототожнюючи його з хвильовим пакетом, або корпускулярним утворенням, розглядаючи мікрооб'єкт як пілотований хвилю. Другий підхід пов'язаний з принципом додатковості, що в ньому начебто проявився у природничонауковій формі діалектичний підхід до розглядуваної проблеми. Відомо, що мік-

¹ Зб. «Философские вопросы современного учения о движении в природе», Изд-во ЛГУ, 1962, стор. 121—122.

² Короткий виклад їх аргументації є в оглядовій статті В. І. Скурлатова «Теоретическая конференция по философским вопросам физики элементарных частиц», що вміщена у зб. «Философские проблемы физики элементарных частиц», М., Изд-во АН СССР, 1963.

³ Зб. «Философия естествознания», вып. 1, М., ИПЛ, 1966, гл. II, § 3, пункт «е».

рооб'єкт не відображується ні корпускулярною, ні хвильовою картиною окремо. Обидві огрубляють, омертвляють цілісність мікрооб'єкта. Формою, в якій пізнання долає це огрубіння, є єдність протилежних характеристик, що виступає у вигляді додатковості. Діалектичною мовою точно описується цілісність мікрооб'єкта.

Однак не всі фізики правильно тлумачили вказаний принцип. Деякі з них занадто абсолютували взаємну виключність протилежних сторін мікрооб'єктів. Замість формули, котра характеризує взаємопроникнення корпускулярних і хвильових властивостей, інколи висувалась дилема — «або корпускулярні, або хвильові властивості», що виражає думку про їх взаємне виключення.

Проти такого трактування принципу додатковості різко виступив С. І. Вавілов. Уже на початку 30-х років він вказав на необхідність протилежні властивості мікрооб'єктів розглядати в їх діалектичній єдності. С. І. Вавілов показав також неспроможність механістичних метафізичних спроб звести частинки до хвиль, неспроможність теорії хвильових пакетів. Критикуючи ці спроби, він писав 1932 р. у книзі «Око і Сонце»: «Помилково думати... що теорія частинок замінилась правильнішою теорією хвиль. Існування частинок матерії, атомів і електронів у речовині, квантів у світловому потоці таке ж достовірне, як і існування хвиль речовини і світла»¹. С. І. Вавілов показав також неспроможність спроб звести хвилі до частинок, тобто неспроможність теорії хвилі-пілота. Виступаючи проти заперечення хвиль, він у названій книзі писав: «Немає ніякого сумніву в тому, що не тільки елементарні частинки, електрони, атоми і молекули відповідають хвилям,— ми маємо підставу стверджувати, що будь-яке скупчення речовини, будь це людина, трамвай чи сонце, характеризується відповідною його масі і швидкості хвилею...»².

Основною вадою теорії хвильових пакетів і теорії хвилі-пілота С. І. Вавілов вважав, те що вони базувались на класичних уявленнях про хвилю і частинку; представники цих теорій не враховували того факту, що «поняття» частинки розпливлось і майже ототожнювалось з своєю антитезою, що «частинка і хвиля виявились доповнюючими одне одного в діалектичному синтезі, абсолютно не схожому на адитивне механічне змішування»³.

Виходячи з припущення про те, що матерія складається з механічного поєднання хвиль і частинок, вчені, що мислили метафізично, хвилю, наприклад, уподібнювали якомусь рульовому, або пілоту, що спрямовує частинку відповідно до законів поширення хвиль. Крім того, вони, за словами Вавілова, могли навіть припустити, що хвилі просто викликані рухом частинок в ефірі, подібно до того, як корабель залишає хвилі за кормою. Всі ці припущення різко суперечили дійсності⁴.

Про те, що за допомогою класичних уявлень хвилі і частинки не можна пояснити корпускулярно-хвильовий дуалізм, свідчила квантова електродинаміка. У статті «Діалектика світлових явищ» (1934), розміщеній у журналі «Под знаменем марксизма», С. І. Вавілов показав, що квантова електродинаміка зберегла уявлення про хвилі. Але воно вже не схоже на уявлення про механічні хвилі в ефірі і електромагнітні хвилі. Хвиля, що її виявляє квантова електромеханіка, не має фізичного смислу поза фотонами. З другого боку, і фотон не реалізується

¹ С. І. Вавілов. Глаз и Солнце. М.—Л., ГТТИ, 1952, стор. 24.

² Там же.

³ С. І. Вавілов. [К. Маркс]. — «Природа», 1933, № 5—6, стор. 6.

⁴ С. І. Вавілов. Глаз и Солнце, М.—Л., ГТТИ; 1932, стор. 24.

поза хвилями, в статистичному хаосі він управляється за законами хвиль¹. На зміну протилежним класичним визначенням хвилі і корпускули з'явилось нове поняття «корпускула-хвиля».

С. І. Вавілов добре розумів, що для викриття метафізичних механістичних поглядів на проблему корпускулярно-хвильового дуалізму не досить тільки філософської критики. Треба було показати помилковість цих поглядів і з експериментальної точки зору. Ось чому, пояснивши, що матерія не є ні сукупністю частинок, ні сукупністю хвиль, ні сумішшю того і іншого, а являє собою щось третє, вище, синтезуюче, котре має одночасно властивості і частинок і хвиль, С. І. Вавілов поставив перед собою мету — на досвіді підтвердити цей висновок.

Виходячи з діалектико-матеріалістичного уявлення про внутрішню суперечливість явищ природи, С. І. Вавілов припустив, що світловий потік малої інтенсивності повинен вести себе інакше, ніж звичайний. У світловому потоці малої інтенсивності мають наочно проявлятися його хвильові і корпускулярні властивості. Тут немає можливості детально зупинитися на змісті чудових досліджень ученого².

Зазначимо тільки, що за допомогою цих дослідів, які, за словами їх автора, становили «спеціальний, гносеологічний інтерес»³, було встановлено, що при малих інтенсивностях світлового потоку в ньому спостерігаються безладні коливання, флуктації інтенсивності світла; що говорять про його дискретну структуру. Проводячи вимірювання таких флуктацій і піддаючи їх статистичному аналізу, С. І. Вавілов установив середнє число дискретних частинок, або фотонів світла, з яких складається світловий потік.

Цінність дослідів С. І. Вавілова полягає насамперед в тому, що вони були першою найбільш вдалою спробою довести за допомогою візуального методу реальне існування квантів світла. Відомо, що про існування фотонів світла, про його дискретну природу знали і до С. І. Вавілова (М. Планк, А. Ейнштейн). Однак попередні знання були посередніми⁴, здобутими внаслідок теоретичних міркувань на підставі експериментальних даних, одержаних за допомогою недосконалих приладів (фотоелементи, лічильники фотонів та ін). Ці прилади, за словами С. І. Вавілова, не були доведені до «чутливості і сталості, необхідних при дослідженні флуктуацій у видимій частині спектра»⁵. С. І. Вавілов, використовуючи особливості людського ока, наочно побачив і підрахував кванти світла. Доречно зауважити, що за аналогічні досліді бралися і зарубіжні вчені (Барнес, Черні), однак вони, як писав С. І. Вавілов, не доводили існування квантових флуктацій «ні якісно, ні кількісно»⁶.

Своїми дослідями С. І. Вавілов спростував помилкові твердження деяких фізиків про те, що фотони нібито не існують об'єктивно, а народжуються нашою свідомістю. Критикуючи, наприклад, творця сучасної квантової електродинаміки П. Дірака, який всередині 30-х років, основуючись на сумнівних дослідях американського фізика Шекланда, намагався згідно з первісними ідеями Бора, Крамерса, Слетера запе-

¹ С. І. Вавілов. Собр. соч., т. III, М., Изд-во АН СССР, 1956, стор. 19.

² Результати своїх дослідів С. І. Вавілов виклав у наукових статтях «О некоторых результатах интерференции естественных пучков» (1932), «Визуальные измерения статистических флуктуаций фотонов» (1933) та ін. Найповнішим викладом результатів цих дослідів є фундаментальна книга «Микроструктура света» (1950). До неї тісно примикає праця «Глаз и Солнце». Обидві вони у 1950 р. були удостоєні Державної премії 1-го ступеня.

³ С. І. Вавілов. Собр. соч., т. I, М., Изд-во АН СССР, 1964, стор. 18.

⁴ Там же, стор. 345.

⁵ С. І. Вавілов. Собр. соч. т. II, М., Изд-во АН СССР, 1952, стор. 388.

⁶ Там же, стор. 390.

речити існування фотонів, С. І. Вавілов у 1936 р. на березневій сесії Академії наук СРСР говорив: «Припустимо... на один момент, що Дірак правий і краще повернутись до Бора, Крамерса, Слетера і, значить, до старої електромагнітної теорії світла. У такому випадку фотони виявляються фікцією, їх немає, існують старі електромагнітні хвилі і квантові флуктуації у сприймаючому апараті»¹.

Але таке припущення, закінчував С. І. Вавілов, докорінно суперечить дослідам з світлом малої інтенсивності, дослідам, які доводять, що спостережувані флуктуації мають фізичний, квантовий характер і не залежить від фізіологічних причин².

Вирішальне значення досліди С. І. Вавілова мали для обґрунтування єдності корпускулярних і хвильових властивостей матерії. Взявши «типово хвильове» явище, тобто інтерференцію, утворювану світловими пучками малої інтенсивності, С. І. Вавілов знайшов у ній абсолютно нові риси, які виявлялись у тому, що яскравість світлових смуг інтерференційної картини змінювалась, замість того щоб залишатись сталою. Аналіз цього явища показав, що в хаотичних змінах яскравості світлих смуг (флуктуаціях інтенсивності) виявляється корпускулярний характер світла, тоді як наявність самої інтерференційної картини свідчить про хвильову природу його. Виявилось, що в одному і тому ж досліді спостерігаються і хвильові, і корпускулярні властивості.

Узагальнюючи свої досліді до інтерференції світла, С. І. Вавілов у «Мікроструктурі світла» писав: «Перед спостерігачем у цьому досліді з особливою наочністю виявляється корпускулярно-хвильова двоїстість світлового процесу»³. В іншій роботі «Діалектиці світових явищ» він зазначав: «Природа розгортає перед нашими очима в інтерференційній картині діалектичну боротьбу і синтез своїх суперечливих частин»⁴. Тут же він підкреслював, що інтерференційна картина — це «картина єдності протилежностей — регулярних хвиль і безладних корпускул у єдиному акті»⁵.

Єдність корпускулярних і хвильових властивостей матерії була підтверджена і в досліді з так званими когерентними світловими пучками. С. І. Вавілов спрямовував пучок земного неполяризованого світла на біопрizmu Френеля, заломлює ребро якої розташоване горизонтально, і в полі зору з'являлися дві симетрично розташовані когерентні зелені плями. Про наслідки цієї роботи вчений говорив: «При досягненні поріжної потужності обидві точки абсолютно виразно флукували одна відносно іншої, і досить рідко їх бачили в один і той же час»⁶.

Це явище незалежних відносних коливань когерентних променів свідчить про те, що світло має хвильові і корпускулярні властивості.

Корпускулярно-хвильову природу світла С. І. Вавілов підтвердив також і дослідом з призмою Волластона. С. І. Вавілов брав те ж зелене світло і пропускав його через призму. Виходило два світлових пучки, поляризовані в двох взаємноперпендикулярних напрямках. Ці два пучки світла давали дві зелені плями, які флукували абсолютно незалежно одна від одної, доводячи тим самим корпускулярно-хвильову природу світла.

Аналіз результатів власних дослідів привів С. І. Вавілова до формулювання так званого флуктаційного принципу, згідно з яким у будь-

¹ С. И. Вавилов. Пути развития Оптического института. — «Известия АН СССР», ОМЕН, серия физическая, 1936», 1—2, стор. 186.

² Там же, стор. 184.

³ С. И. Вавилов, Собр. соч., т. II, стор. 488.

⁴ С. И. Вавилов. Собр. соч., т. III, стор. 20.

⁵ Там же, стор. 19.

⁶ С. И. Вавилов. Собр. соч., т. II, стор. 420.

якому типово хвильовому явищі можна знайти квантові флуктуації. Цей принцип полягає в тому, що «кожен ізольований будь-яким способом світловий пучок при досить малій потужності виявляє флуктуації інтенсивності, що відбуваються абсолютно самостійно і незалежно від коливань у якомусь іншому пучку¹. Згідно з цим принципом квантові флуктуації повинні існувати не тільки у випадку інтерференції світла, але і в усіх інших «типово хвильових» явищах (дифракція світла і т. д.).

Своїми дослідami С. І. Вавілов ще раз підтвердив, що матерія має одночасно і корпускулярні, і хвильові властивості. Він писав: «Досить поширена думка, що в дослідax одного типу (наприклад, у досліді з кільцями Ньютона) світло повністю поводить себе як хвильовий рух, а в дослідax іншого типу (наприклад, вицвітання пофарбованої тканини) світло повністю поводить себе як потік частинок. Це, однак, помилково. Якщо досліді Ньютона проводяться з надзвичайно слабим світлом, то в деяких умовах є можливість спостерігати статистичні безладні коливання яскравості світлових кілець. Ці коливання доводять, що енергія світла і в цьому типово хвильовому явищі зосереджена в окремих центрах фотона (точніше в дискретних фотонах або світлових атомах. — В. Т.). З іншого боку, якщо освітлювати пофарбовану тканину через вузькі отвори, то при вицвітанні відбуваються дифракційні явища.

Матерія, тобто речовина і світло, одночасно має властивості хвилі і частинок, але в цілому це не хвиля і не частинки і не суміш того й іншого².

У наш час більшість фізиків і філософів слідом за С. І. Вавіловим проблему корпускулярно-хвильового дуалізму розглядають як одночасне існування у мікрооб'єкта корпускулярних і хвильових властивостей, що виявляються залежно від експериментальних умов. Нещодавно В. А. Фок писав: «Можливі і такі умови, коли корпускулярні і хвильові властивості електрона проявляються одночасно... Наприклад, для електрона, зв'язаного в атомі³.

У світлі робіт С. І. Вавілова та інших радянських вчених ми бачимо, якими необґрунтованими є твердження про те, що мікрооб'єкти не становлять єдності корпускули і хвилі, що для них характерні тільки корпускулярні властивості, а хвильові — тільки для руху. С. І. Вавілов та інші фізики обґрунтовано показали, що корпускулярні і хвильові властивості пов'язані тісніше, ніж думають деякі автори. Виявлення суті цієї єдності вимагає дальшої реалізації.

¹ С. І. Вавілов. Собр. соч., т. II, стор. 422.

² С. І. Вавілов. Собр. соч., т. IV, М., Изд-во АН СССР, 1956, стор. 191.

³ В. А. Фок. Интерпретации квантовой механики. — Зб. «Философские вопросы современной физики», М., Изд-во АН СССР, 1959, стор. 163.

ПРО ПРЕДМЕТ І МЕТОД МАТЕМАТИЧНОЇ ЛОГІКИ

В. М. Євтушенко

У науці і техніці за останнє десятиріччя відбулися значні зміни: шириться автоматизація виробничих процесів, все більшого значення набувають швидкодіючі електронні машини, виникла і розвивається нова галузь знання і техніки — кібернетика, яка вивчає можливості здійснювати за допомогою технічних засобів деякі процеси, що до цього часу вважались справою лише розумової діяльності людини.

У процесі здійснення нової науково-технічної революції, прогресу сучасного природознавства велике теоретичне і практичне значення має математика.

«Математика перестала бути предметом занять лише академічної еліти; тепер професія математика стала однією з найпоширеніших, притягуючи до себе все більшу кількість обдарованих людей. Значно розширилась область математичних досліджень і програма математичної освіти. Математичний апарат проник далеко за межі власне математики: у фізику, нові галузі техніки, біологію і навіть в економіку та інші соціальні науки. Лічильні машини і обчислювальна техніка сприяли появі нових областей наукових досліджень, що мають, безумовно, надзвичайно важливе (хоч і не повністю ще усвідомлене) значення як для самої математики, так і для всіх наук, органічно пов'язаних з нею»¹.

Все більшого значення набирає нова наука, нерозривно пов'язана з математикою і логікою — математична логіка, яка лежить в основі кібернетики і автоматики. Останнім часом розгорнулась дискусія навколо визначення предмета математичної логіки.

Дана стаття являє собою спробу висвітлити особливості предмета і методу математичної логіки та її співвідношення з математикою і формальною логікою.

* * *

Математична логіка виникла в середині XIX ст., хоч ідея створення алгебри логіки була вперше сформульована німецьким математиком і логіком Г. В. Лейбніцем ще в кінці XVII ст. Її розвиток був зумовлений, в першу чергу, потребами математики, зокрема розв'язанням проблем обґрунтування математики. Кількісний і якісний розвиток математичної науки вимагав від математиків удосконалення методу пізнання, діалектика ставала абсолютною необхідністю для них. Як вказував Ф. Енгельс у «Діалектиці природи», у вищій математиці затверділі категорії розтоплювались, математика вступала в таку область, де навіть

¹ Р. Курант. Математика в современном мире, М., 1967, стор. 13.

прості відношення приймали діалектичний вид, математики стихійно і проти їх волі ставали діалектиками¹.

У XX столітті математична логіка розвивається швидкими темпами, особливо в останнє десятиріччя. І природно, що виникає питання про філософське осмислення предмета і методу математичної логіки, її співвідношення з формальною (традиційною) логікою і математикою.

Ряд вчених вважає математичну логіку частиною математики. Так, Р. Л. Гудстейн пише: «Математична логіка своїм завданням вважає виявлення і систематизацію логічних процесів, вживаних у математичних міркуваннях, а також роз'яснення математичних понять. Сама вона є галузь математики, що використовує математичну символіку і техніку, галузь, що розвилась в останні сто років, і причому така, яка за своєю плодотворністю, силою і важливістю своїх відкриттів цілком може претендувати на місце в авангарді сучасної математики»².

Відомий радянський математик і філософ С. Яновська у передмовах до російського видання «Математичної логіки» Р. Л. Гудстейна і «Основ теоретичної логіки» Д. Гільберта та І. В. Аккермана писала, що у XX ст. математична логіка, по суті, стала частиною сучасної математики. Створення особливої теорії математичного доведення дало змогу математикам не лише обґрунтувати основи математики, а й одержати ряд важливих спеціальних математичних результатів. І сама математична логіка будується як типова математична дисципліна і може бути розглянута не лише як логіка математики, але як і математика логіки, бо вона є в значній мірі результатом застосування математичних методів до проблем формальної логіки³.

Інші наші філософи також відносять математичну логіку до математики⁴.

Нова логіка, що дістала назву «математична логіка», покликана до життя необхідністю критичного перегляду основ математики, але історично розвинулась на базі традиційної формальної логіки шляхом введення в неї символічного методу. І тому зводити логіку до математики, як і математику до логіки, все ж не слід.

Відомі математики XX ст. Д. Гільберт і В. Аккерман писали: «Теоретична логіка, що називається також математичною або символічною логікою, є застосування формального методу математики в області логіки. Вона застосовує до логіки ту ж мову формул, яка вже здавна вживалася для вираження математичних відношень... Логічні зв'язки, які існують між висловлюваннями, поняттями і т. д., знаходять свій вираз у формулах...»⁵.

Видатний російський математик і логік П. С. Порецький визначав математичну логіку як таку, що за своїм предметом є логіка, а за методом — математика⁶.

Про те, що математична (символічна) логіка — це сучасний етап розвитку формальної логіки, логіки, яка розвивається в точну науку, використовуючи математичні методи, говорять і радянські філософи та

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 484.

² Р. Л. Гудстейн. Математическая логика, М., 1961, стор. 11.

³ С. Яновская. Предисловие к русскому переводу. — Д. Гильберт и В. Аккерман. Основы теоретической логики, М., 1947.

⁴ Див. статті: М. Н. Алексеев. О природе и характере науки логики. — «Философские науки», 1964, № 1; М. Н. Алексеев. О формальной и математической логике. — «Вопросы философии», 1965, № 6; В. И. Черкесов. К вопросу о положении с логикой. — «Философские науки», 1967, № 1.

⁵ Д. Гильберт и В. Аккерман. Основы теоретической логики, стор. 17.

⁶ П. С. Порецкий. О способе решения логических равенств и об обратном способе математической логики, Казань, 1884, стор. 1.

логіки: А. Марков¹, П. Копнін, С. Кримський², І. Нарський³, Д. Горський, Ю. Петров, А. Ветров⁴ та інші.

Ось чому можна погодитись з тим визначенням математичної (символічної) логіки, яке дає Е. Берклі:

«Символічна логіка у широкому розумінні є наука, що характеризується такими рисами: вона вивчає головним чином некількісні відношення; вона шукає точні значення і необхідні наслідки: її головна зброя — оперативні символи. Маючи справу з якою-небудь окремою галуззю застосування, символічна логіка вивчає некількісні вирази і відношення в цій галузі.

У широкому розумінні, незалежно від будь-якої галузі застосування, символічна логіка вивчає загальні властивості виразів і відношень, основ математики і основ міркувань взагалі⁵.

Зрозуміло, що серед всіх наук найближче стоять до математичної логіки математика і формальна логіка. Однак математична логіка не зливається з ними.

Математична логіка розглядає висловлювання («А має властивість В»), класи, відношення («...тоді і тільки тоді, коли...»), властивості, а також питання: Що це означає? Чи маються в даних висловлюваннях суперечності? Яка основа цього доведення?

Завдання математичної логіки полягає у вивченні загальних законів, за якими справедливість чи помилковість одних висловлювань залежить від справедливості чи помилковості інших, або, що те ж саме, — у вивченні загальних закономірностей правильно побудованих логічних ланцюгів.

Але завдання математичної логіки, а звідси і її логічні засоби, не залишаються постійними, раз і назавжди даними. Вони змінюються з розвитком практичної діяльності людини і її теоретичного мислення.

Ф. Енгельс вказував, що теоретичне мислення кожної епохи — історичний продукт, який набуває в різні часи різних форм і разом з тим різного змісту. А це має важливе значення також і для практичного застосування мислення до емпіричних областей. По-перше, теорія законів мислення не є раз і назавжди встановлена «вічна істина», як це зв'яже із словом «логіка» філістерська думка. Сама формальна логіка залишається, починаючи від Арістотеля і до наших днів, ареною жорстоких суперечок. А, по-друге, знайомство з ходом історичного розвитку людського мислення необхідне і для оцінки висунутих ним самим теорій⁶. Сказане стосується і математичної логіки, її форми, змісту і завдань.

Логіка, що виникла з розвитком математики і була необхідною для її обґрунтування, все більше перетворювалася в точну науку, не лише удосконалювала старі, але й створювала нові форми логічного мислення.

Особливість математичної логіки на сучасному етапі полягає в побудові і вивченні формалізмів, формалізованих мов разом з інтерпре-

¹ А. Марков. Математическая логика. — «Философская энциклопедия», т. 3.

² П. В. Копнин, С. Б. Крымский. Заметки о логике современной и традиционной. — «Вопросы философии», 1965, № 7.

³ И. С. Нарский. Актуальные проблемы марксистско-ленинской теории познания, М., 1966.

⁴ Див. статті: Д. П. Горский, Ю. А. Петров. Об определениях формальной и диалектической логики и их взаимосвязи. — «Философские науки», 1967, № 4; А. А. Ветров. Современная формальная логика и логика традиционная. — «Философские науки», 1967, № 2.

⁵ Е. Беркли. Символическая логика и разумные машины, М., 1961, стор. 25.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 344—345.

тацією їх на різні галузі (в тому числі і на самі формальні системи). Причому цей процес становлення математичної логіки і її методу, структури і застосування не закінчився, що створює певні труднощі у визначенні її предмета і сутності. Можливо, що і в майбутньому будуть змінюватися завдання логіки, удосконалюватиметься і збагачуватиметься апарат математичної логіки, внаслідок його використання для аналізу теоретичного мислення, наукового пізнання світу. Але навіть досить широке застосування методу математики до логіки і в майбутньому, на наш погляд, не перетворить логіку в математику.

Що стосується зв'язку математичної логіки з формальною логікою як наукою про закони мислення, то вони очевидні.

Математична логіка розробляє методи дослідження, котрі з успіхом можна застосовувати при розгляді форм змістовного мислення, які вивчаються формальною логікою, зокрема аксіоматично — дедуктивний метод побудови наукового знання.

П. С. Порецький говорив, що викладки математичної логіки, кожний окремий акт якої наочний і зрозумілий логічно, можуть бути розглянуті як дії розкриття таємниці деяких думок, процесів у всій їх поступовості і ґрунтовності, тобто означають немовби введення нас в саму лабораторію людського мислення.

Застосування методів математичної логіки дозволяє уточнити ряд питань, якими оперує формальна логіка: поняття слідування, спільності, тавтології, суперечності формального доведення, існування, дослідження змісту, значення, інтерпретації та інші.

Відношення математичної логіки до традиційної, формальної вірно визначили Д. Гільберт і В. Аккерман: «Логічні зв'язки, що існують між судженнями, поняттями і т. д., знаходять своє вираження у формулах, з'ясування яких вільне від неясностей, котрі легко могли б виникнути при словесному вираженні. Перехід до логічних висновків, здійснюваний за допомогою умовиводів, розкладається на свої останні елементи і зображується як формальне перевтворення вихідних формул за певними правилами, що аналогічні правилам обчислення в алгебрі; логічне мислення відображається у логічному численні.

Це числення дає змогу успішно охопити проблеми, перед якими принципово безсиле чисто змістове логічне мислення»¹.

Головне, чим відрізняється сучасна логіка від традиційної полягає в тому, що математична логіка користується методом побудови, вивчення і застосування числення, її метод формалізації застосовується насамперед до дедуктивних суджень.

Суть методу формалізації полягає в тому, що формулюється кінечна система аксіом, будується відповідний формальний апарат, правила виводу, що дозволяють виводити із прийнятих аксіом нові правильні теоретичні твердження і спростувати помилкові.

Тому головна мета цього методу виражається в тому, щоб надати самій логіці строгого аксіоматичного викладу. Побудована в такий спосіб логіка служить виясненню логічної структури та розвитку інших наук і аналізу процесу наукового дослідження.

Але формалізація — не єдиний і не універсальний метод пізнання. Матеріальний світ і багатогранний процес його вивчення значно ширші і багатші від тієї області, якою займається математична логіка. І, мабуть, ніколи не буде створена така формалізована система, яка б охопила всі сторони людського мислення.

Та логічний аналіз теоретичного знання на основі математичної логіки дав значні результати для наукового пізнання і практики. Щодо

¹ Д. Гильберт и В. Аккерман. Основы теоретической логики, стор. 17.

цього можна назвати розвиток кібернетики, моделювання процесу мислення і діяльності вищої нервової системи, передачу деяких функцій людини в науковому дослідженні машинам та інші застосування в науці і техніці, які, однак, не вичерпують значення нової логіки.

Таким чином, математична логіка вивчає логічне мислення, насамперед процеси умовиводів, міркування та інші; з цією метою вона використовує формальні методи математики у змістовних логічних теоріях. Називається математичною тому, що предметом її є вивчення логічних доведень, висновків, міркувань у першу чергу в математиці, бо останній властива особлива простота, «чистота» суджень, і тому, що сама вона будується як строга математична теорія, застосовує засоби математики.

ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗНАЧЕННЯ І СМISЛУ ЗНАКА

Н. І. Авілова

Значення і смисл мовного виразу є предметом вивчення семантики. Семантика виникла як один із розділів мовознавства, в якому досліджується природа мовних виразів і слів¹. Семантика у мовознавстві вивчає причини, структуру процесів зміни значень виразів.

Крім мовознавства, проблемою виразів займається логіка. У філософській енциклопедії семантика в логіці визначається як «відділ науки, що вивчає значення понять і суджень, особливо при їх записуванні у вигляді виразів так званих формальних систем». Основними досліджуваними поняттями логічної семантики є такі: значення, смисл, предмет, множина, слідування, інтерпретація та ін. Семантичний аналіз у логіці зв'язаний з виявленням відношень мовних виразів до об'єктів, які позначаються, і до змісту, який виражається².

Логічна семантика досліджує співвідношення знака і того, що визначається у формалізованих логічних мовах, в той час як об'єктом дослідження лінгвістичної семантики є природні мови.

Як у логіці, так і в лінгвістиці існують різні теорії, які по-різному розв'язують питання про те, що таке значення слів і виразів. У лінгвістичній семантиці загальноприйнятим є отожднення значення слова з поняттям. Ця точка зору знаходить прихильників і серед філософів³.

У логіці більше визнання здобула предметна теорія значення, висунута у свій час Фреге і Чорчем. Значенням терміна, за цією теорією, є сам предмет, який визначається терміном. Крім цих точок зору, є й інші, але жодна з них не задовольняє запитів навіть цих наук. З виникненням кібернетики, теорії інформації і особливо семіотики — науки про знаки і знакові системи, які функціонують у суспільстві, з'явилась необхідність переосмислити існуючі теорії значення у плані за-

¹ Однозначного визначення цього поняття у науковій літературі немає. У тлумачному словнику російської мови слово семантика (від грецького *semantics* — який позначає) пояснюється так: 1. те ж, що і семасіологія і 2. значення (слова, звороту і т. ін.). Якщо звернемось до слова «семасіологія» в тому ж словнику (грецьке — *semasion* — знак і — *logos* — вчення), дізнаємось, що семантика — це відділ лінгвістики, вчення про значення слів.

² У зв'язку з цим слід відмітити, що хоч логіка (мається на увазі формальна) ніколи не розвивалась у відриві від змістовної сторони процесів мислення, однак, як зазначають Е. Д. Смирнов і П. В. Таванець (в кн. «Логическая семантика и модельная логика», «Наука», М., 1964, стор. 3), «створюється єдина теорія відношення знака до того, що визначається, і кожне із розглядуваних понять логічної семантики знаходить своє певне місце у системі понять згаданої теорії. В основному це пов'язано з розвитком математичної логіки і необхідністю розробки нових формалізованих мов».

³ Л. О. Резников. Понятие и слово, М., 1964.

гальної теорії знаків¹. Семіотика досліджує знаки і знакові системи, які виникають у суспільстві; функціонують в ньому і виконують певну роль у процесі передачі і збереження інформації. Але, остільки в суспільстві функціонують не тільки знаки природних мов, але й велика кількість інших знаків і знакових систем: формалізовані мови, різні моделі, коди, схеми і т. п., оскільки дослідження різних знакових систем веде до необхідності створення загальної теорії значення знака. Таким чином, у семіотичному аспекті семантика набуває характеру загальної семантики, науки, яка досліджує проблему значення і смислу не конкретного виду знаків, як логічна чи лінгвістична семантика, а досліджує природу значення знака взагалі, незалежно від конкретних форм його існування.

У даній статті ставиться проблема співвідношення значення і смислу мовного знака у плані загальної теорії знаків. А тому що такі питання виходять за межі компетенції спеціальних наук (логіки, лінгвістики і інших), перш за все у дослідженні таких загальних понять, як значення і смисл, вони не випадково все більше стають предметом дослідження філософів як у нашій країні, так і за кордоном.

У радянській філософській літературі існують такі три основні погляди на значення знака.

Л. Абрамян характеризує значення як певне відношення: «...значення можна спочатку охарактеризувати як особливе **відношення** між компонентами знакової ситуації, а саме, як специфічне відношення знака до предмета визначення, зафіксоване адресатом»².

Найбільш широке визначення дає Л. О. Резніков. Значення він характеризує як інформацію, яку знак несе про визначений предмет. «Про значення можна сказати, що воно є втілена, фіксована і виражена в знакові інформація про визначений предмет»³.

У філософській енциклопедії щодо цього говориться: «У самому широкому смислі значення мовного виразу — це та інформація про речі, їх властивості і відношення, про явища, процеси зовнішнього світу, яка устанавлюється і перевіряється у кінцевому підсумку практикою»⁴.

Відмінність цього визначення від даного Резніковим тільки в тому, що в ньому йдеться про значення мовного виразу, а Резніков говорить про значення знака взагалі.

Дещо відрізняється від вищенаведених визначень позиція А. Шаффа: «...значення, по-перше, — це відношення або система відношень між людьми у психологічному плані». І далі: «Зовсім інший погляд робить можливим аналіз дій людей і їх поведінки. І тут мова йде про певні відношення між людьми, про ті самі відношення, про які йшлося вище, але в аспекті об'єктивного поведіння людей у практичній, мислительній і іншій діяльності»⁵.

Ці філософські формулювання значення знака, по суті — ті ж логічні, лінгвістичні та психологічні визначення з відповідною філософською інтерпретацією⁶. Їх дають на підставі дослідження найбільш розвиненої і найбільш розповсюдженої знакової системи — природної мови. У визначенні, яке наводить філософська енциклопедія, говориться

¹ Питання про співвідношення слово — знак ще не розв'язане. Ми ж під мовним знаком розуміємо слово, як елементарну матеріальну форму існування і вираження думки.

² Л. Абрамян. Гносеологические проблемы теории знаков, Ереван, 1965, стор. 58.

³ Л. О. Резніков. Гносеологические вопросы семиотики, стор. 9.

⁴ Философская энциклопедия, т. 2, стор. 182.

⁵ А. Шаффа. Введение в семантику, М., 1963, стор. 266—267.

⁶ Крім вищенаведених точок зору, є й інші, але їх можна звести до цих трьох.

про значення не знака, а мовного виразу. І це не випадково, тому що загальне визначення значення знака ще не вироблене. А Шафф робить спробу дати таке визначення через суспільні відносини, але ця спроба розвитку в його роботі не дістала.

Вихідним у дослідженні знака і його значення має бути положення про те, що знаки виникають тільки з появою суспільства і тільки у суспільстві функціонують. Інколи в літературі зустрічається твердження про те, що тварини теж користуються знаками у процесі спілкування з іншими тваринами. Умовні і безумовні подразники, які викликають ту чи іншу реакцію у тварин, розглядаються як знаки, що зв'язують тварин з умовами середовища. Це неправильно, тому що знаками умовні і безумовні подразники виступають для людини і тільки для неї, а не для тварин. Тут можна говорити лише про аналогію, а не про збіг понять. Точніше, у тварин є тільки біологічні передумови знакової діяльності, а не сама знакова діяльність. До певної речі, як до знака, «відносяться» тільки люди. «Тварина, — писав К. Маркс, — не *«відноситься»* ні до чого і взагалі не *«відноситься»*; для тварини її відношення до інших не існує як відношення»¹. Тому не можна згодитись з тими авторами, які вважають, що тварини теж користуються знаками. Така точка зору особливо різко виражена у Клауса, котрий зазначає, що наявність знаків у тварин підтверджується теорією інформації, бо всі знаки у тваринному і людському світі підпадають під визначення інформації — вони всі мають інформаційний зміст. Клаус, посиляючись на приклад, наведений Корнфортом, а саме танці бджіл, з допомогою яких вони вказують місце знаходження певних видів їжі, пише: «Корнфорт гадає, що люди також при нагоді користуються цим примітивним і низьким рівнем використання знаків, наприклад, у випадку, коли вони вживають червоний, зелений і жовтий кольори як сигнали вуличного руху. Але це дещо інше, ніж вживання знаків у людській мові»². Клаус, на відміну від Корнфорта, думає, що це одне і теж. З ним не можна погодитись. Що спільного між танцями бджіл і знаками вуличного руху? Тільки те, що вони призначаються для інших. Але якщо люди свідомо вибирають і призначають певні кольори для того, щоб вони служили знаками, що визначають правила руху, то бджоли абсолютно нічого не вибирають, а тим більше не призначають свідомо для того, щоб інші комахи діставали певну інформацію. Їх рухи мають несвідомий інстинктивний характер. А знаки — це певні матеріальні речі, призначені для передачі знань про предмети, дії, відношення від одного індивіда до іншого. Танці бджіл ми, саме ми, розглядаємо як знаки, які несуть інформацію певного змісту, а не самі бджоли. Бджоли до своїх танців не *«відносяться»* як до знаків і не сприймають їх як знаки. Вони реагують на них і виробляють несвідомо.

Такий підхід до знака ми вважаємо неправомірним. Він є одним із наслідків відсутності загальної теорії знака, його значення і смислу, тобто такої загальної теорії, яка б мала діалектико-матеріалістичне обґрунтування.

У спілкуванні людей знаки виступають однією з форм буття знань. Виникнення знаків і формування певних суспільних відносин, які визначаються як значення знака стало можливим тільки в суспільстві. Складність полягає в тому, щоб виявити специфіку того суспільного відношення, яке відображається у значенні знака.

Для того, щоб визначити це поняття, треба виявити, що розуміється в літературі під значенням, незалежно від того, які об'єкти характе-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 28.

² Клаус. Сила слова, М., 1967, стор. 59.

ризуються. Є така думка щодо цього: «Значення якої-небудь речі, те, чим вона є для суспільної практики, залежить від функцій, які вона виконує у діяльності людей. Це значення визначається дійсною об'єктивною сутністю речі, тому що вона виконує лише ті функції, які визначаються її власною природою»¹. Отже, у понятті значення речі відображено те, чим вона є для суспільної практики людей. Для чого виникли і існують знаки? З моменту свого виникнення вони призначаються для передачі знань про предмети, явища, дії, почуття від одної людини до іншої. Та користь або та послуга, яку робить знак у процесі реалізації цієї призначеності в практичній діяльності суспільства і є значенням знака. Іншими словами, значення знака — це суспільне «відношення» людей по використанню його призначеності. Таке «відношення» існує тільки в знаковій діяльності. Знаки у відриві від спілкування не існують. Будь-яка річ може бути знаком, але стає ним лише тоді, коли її для цього призначають. Це стосується всіх знаків, в тому числі і слів природних мов, які у своїй комунікативній функції виступають знаковими системами. А якщо врахувати, що функція спілкування для мови є основною, то вивчення її з боку знаковості набуває особливої ваги. Звукам мови, які виступають знаками в процесі мовлення, значення не належить само по собі від природи. Слова мають значення лише остільки, оскільки вони виконують певну суспільну функцію, використовуються людиною для передачі знань іншим людям, що веде до виконання певних дій, які задовольняють певні суспільні потреби.

Значення мовних знаків визначається їх роллю і функціями у суспільстві: «Єдино вірне і філософськи закономірне розуміння природи значення, — пише А. А. Леонтьєв, — це таке розуміння, яке пов'язує значення із змістом діяльності носіїв мови — якщо звичайно, сама ця діяльність буде розумітися не як індивідуальна, а як суспільна за своєю природою»². Знак перестає бути знаком якщо його вилучити із процесу суспільного виробничого спілкування. Ось чому ті знаки, суспільна необхідність існування яких зникає, перестають бути знаками і не використовуються в процесі спілкування. Новий мовний знак з'являється тільки тоді, коли з'являється практична необхідність в ньому. Виникнення нових напрямків у науці викликає, в якійсь мірі, виникнення нової термінології.

Таким чином, значення мовного знака зумовлюється здатністю його задовольняти суспільні потреби. Якщо у суспільства з'являється необхідність вироблення якого-небудь нового знака, ця необхідність обов'язково реалізується.

Але необхідним є не тільки знання слів, але й тих думок, які вони (ці слова) виражають. Якщо одна людина говорить іншій: «Дай книжку», то для того, щоб книжка була подана, треба не тільки знати мову, якою вказані слова вимовлялись (це одна із умов взаєморозуміння, але не єдина), необхідно, щоб звуки мови зв'язувались саме з дією подачі і предметом, таким як книжка. Цей зв'язок установлюється через виникнення в голові людини образу книжки і образу певної дії, яку треба здійснити з цією книжкою. Установлення зв'язку між певними звуками та ідеальними образами речей і явищ означає виникнення думки. Мовний знак повинен мати смисл, передавати мисль про щось, — інакше він не зможе бути засобом спілкування людей. А це і є проблеми, які належать до категорії смислу. Вони стосуються встановлення взаєморозуміння.

¹ Философский словарь, М., 1963, стор. 154.

² А. А. Леонтьев. Слово в речевой деятельности, М., 1965, стор. 188—189.

У філософській і семіотичній літературі, як правило, значення і смисл не розділяються. Це неправомірно, тому що вже повсякденне вживання мови, інтуїтивне її розуміння дає нам численні приклади, коли певне слово, яке має певний зміст, у процесі свого функціонування може набувати досить різноманітних смислових відтінків. Особливість нашої свідомості по-різному розуміти дійсність і з різними відтінками виражати думки про цю дійсність стосується до категорії смислу. Так, наприклад, всі знають зміст слова «веселий», але ми говоримо і «весела людина», і «веселий вогник», і «весела книжка», і «веселий колір» і т. ін. Відомі слова «безглуздя», «безглуздий». Часто доводиться говорити і чути такі фрази: «Це питання безглузде», або «це речення безглузде». В цьому випадку мається на увазі, що безглузdim є зміст самого речення. Коли говорять, що «питання не має значення», то слово «значення» вживається в іншому розумінні. Після запитання так сформованого доведеться поставити ще одне запитання: «Не має значення до чого або до кого, для кого або для чого?» Є слова безглуздий, безглуздя, але немає слів «беззначиця», «беззначний». Раз є два різних слова, то завдання полягає не в тому, щоб ототожнити їх і тим самим вважати питання розв'язаним, а в тому щоб вяснити їх природу і роль, тим більше, що в лінгвістиці і логіці таке розмежування існує¹.

Отже значення мовного знака є та послуга, яку знак робить суспільству в процесі його використання людьми, які спілкуються. Знаки мають значення лише тоді, коли їх використання одним індивідом зумовлює таку діяльність інших індивідів, яка приводить до задоволення певної суспільної потреби. Якщо використання знаків не спричинює цього, то знаки не мають значення.

Але для того, щоб інші індивіди виконували діяльність, яка б вела до задоволення певної суспільної потреби, вони повинні зрозуміти правильно того, хто говорить, тобто між ними має бути взаєморозуміння. Ось тут і постає проблема смислу. Знаки повинні мати смисл. Тому індивід, що говорить, повинен продумати і саму форму вираження думки. Категорія смислу і характеризує такий порядок знаків, які в сукупності передають думку, на відміну від такого розташування знаків, яке думку не виражає. І лише після того як між індивідами, що спілкуються, досягнуто взаєморозуміння, певні знаки виступають як такі, що мають значення.

Отже, те що відноситься до смислу — це, певно, область мислення, а те, що стосується значення — це область суспільних відносин. А остільки більшість суспільних відносин спочатку здійснюються мисленно, а потім реально, оскільки значення і смисл зв'язані так тісно, що до останнього часу вони не розмежовані. У зв'язку з цим, предметом семантики, як науки про значення мовних виразів, виявляється смисл, хоча на це, як правило, автори не звертають уваги, ототожнюючи смисл із значенням.

¹ Б. В. Бирюков. Теория смысла Г. Фреге. — Сб. «Применение логики в науке и технике», АН СССР, 1960, М., стор. 51; Н. А. Слюсарева. Смысл как экстралингвистическое явление. — Сб. «Как подготовить интересный урок иностранного языка», Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, М., 1963.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ЦІЛЬОВОГО ВІДНОШЕННЯ

Л. І. Бондаренко

Значне коло питань, пов'язаних з проблемою походження трудової діяльності і свідомості, не можна розв'язувати без з'ясування генезису здатності людини ставити в процесі своєї діяльності ідеальні цілі і керуватися ними. К. Маркс вказує на здатність людини діяти відповідно до заздалегідь поставленої мети як на істотну особливість людської трудової діяльності, що принципово відрізняє людину від тварини¹.

Відомо, що передбачення майбутнього, яке здійснюється мисленням тварин, є високим ступенем розвитку властивості випереджаючого відображення, притаманної усій живій природі. Однак, передбачення майбутнього у своїй вищій формі, як здатність до постановки цілей, виникає лише у людини, формуючись у процесі виготовлення зарядів праці — предметів, яких немає в природі в готовому вигляді. Діяльність і психіка тварин характеризується, зокрема спрямованістю дії на ціль — предмет, в якому тварина відчуває потребу.

Головне, що докорінно відрізняє ціль, як суспільне явище, від цілей тварин, — це її творчий характер: людина здатна в думці «конструювати» такі предмети або явища, які в самій дійсності не існують, але створюються людиною відповідно до попереднього вироблення ідеального образу. Тому вірно вказує О. Д. Александров, що «специфічна сутність людини полягає перш за все у творчості»².

Відомо, що знання історії розумового розвитку у дитини відіграє важливу роль у вивченні генезису свідомості³. Виходячи з цього, розглянемо деякі матеріали про становлення здатності до постановки цілей в онтогенезі мислення з точки зору використання їх для з'ясування закономірностей походження цілей у філогенезі мислення.

У сучасній психології добре розроблено положення про три основні ступені дитячого мислення, які визначаються основними етапами роз-

¹ «Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176).

² А. Д. Александров. Еще раз о деятельности человека. — «Вопросы философии», 1968, № 7. Поняття цілі відносне. Так, коли якась діяльність є творчою для дитини, це не значить, що вона творча для дорослого, а те, що є творчістю для окремої людини, далеко не завжди виступає як творча діяльність щодо всього суспільства.

³ Раніше ми відзначили (див. нашу роботу «До питання про генезис ідеального». — Вісник ХДУ, 1968, № 29, вип. 4), що хоч онтогенез мислення у скороченій формі повторює його філогенез, між ними існують істотні відмінності, які необхідно враховувати, використовуючи матеріали історії дитячого мислення для вивчення генезису свідомості.

витку діяльності дитини: наочно-дійове, наочно-образне, понятійне. Необхідно зазначити, що виділені ступені характеризують мислення дитини як розвиток специфічно людського мислення, що виникає у зв'язку з знаряддевою діяльністю, в процесі якої дитина засвоює суспільно-історичний досвід. Нижче ми будемо говорити про такі «одиниці пізнання» на різних етапах розвитку мислення, як сприйняття, уявлення, поняття, але слід зазначити, що сприйняття та уявлення дитини здобуті в процесі засвоєння нею суспільно-історичного досвіду, докорінно відрізняються від тих, які виникають в ранньому дитинстві на основі першої сигнальної системи у зв'язку з діяльністю, яка за своєю сутністю ще не є діяльністю по оволодінню суспільно-історичним досвідом.

Цікавим з цієї точки зору є дослідження П. Я. Гальперіна «Психологічна відмінність знарядь людини і допоміжних засобів у тварин», яке показало, що дитина послідовно проходить два етапи в операціях з предметами. Перший вид операцій — просте маніпулювання предметом: перевертання, постукування і т. ін. У процесі такої діяльності дитина пізнає властивості предмета, як фізичного тіла. У цьому випадку дитина діє предметом як рукою, логіка предмета підпорядкована логіці руки, предмет виступає як продовження руки. Ці операції за своєю сутністю ще не є суспільні, психічне відображення, відповідне їм, і є елементарне мислення у вигляді першосигнальних узагальнень у сприйняттях та уявленнях.

У другому виді операцій — так званих знаряддевих діях, логіка руки підпорядкована логіці предмета, знаряддя. Спочатку знаряддями, в яких закріплений суспільно-історичний досвід, виступають такі предмети як чашка, ложка, молоток, іграшки, посуд, утюг і т. ін. Мислення, що виникає в процесі такої діяльності, спершу теж існує у вигляді специфічного узагальнення в сприйняттях, але ці сприйняття, а потім уявлення, докорінно відрізняються від попередніх — першосигнальних. Вони соціальні за своєю сутністю, тому що відбивають істотні сторони предмета, суспільно-історичний досвід, втілений в цих дуже простих ще знаряддях, доступних діяльності дитини.

Перший етап розвитку мислення дитини — наочно-дійове мислення — характеризується, по-перше, тим, що відбувається тільки в ситуації безпосередньої матеріальної дії з предметом; воно не може відбуватись відносно предметів, що не сприймаються в даний момент. По-друге, засобом такого мислення є дія, наочно-дійове мислення не відбувається відносно предметів, які хоч і сприймаються, але не є об'єктом дії. По-третє, результатом його є зміна співвідношень предметів, оволодіння предметом.

Наочно-дійове мислення досить добре досліджене в радянській психології. Г. О. Люблінська вказує, що «мислення руками» — необхідний ступінь, який випереджає мислення словами¹. Наявність цього, генетично першого ступеня в розвитку специфічно людського мислення, відображено і в теорії поетапного формування розумових дій П. Я. Гальперіна. Як показали його дослідження, дія з речами — необхідний етап формування понять у дітей. «Новій дії дитина не може навчитися шляхом одного спостереження, чисто «теоретично», нові дії вона засвоює спочатку в формі дії з зовнішніми речами»². Цілий ряд

¹ А. А. Люблінская. Причинное мышление ребенка в действии. — «Известия АПН РСФСР», вып. 17, 1948.

² П. Я. Гальперин. Опыт изучения формирования умственных действий. — Доклады на совещании по вопросам психологии, М., 1959.

зарубіжних психологів також розглядають наочно-дійове мислення як необхідний етап розвитку мислення дитини¹.

Істотною рисою наочно-дійового мислення є узагальнення схожих засобів дії та відповідних схожих сторін, властивостей предметів — об'єктів дії.

Спершу такі узагальнення невіддільні від практичної діяльності дитини і існують як суб'єктивна внутрішня сторона цієї діяльності. Утворення такого узагальнення можна спостерігати на такому прикладі: дитина спочатку не змогла розв'язати запропонованого їй одного з найважчих завдань серії на відкривання «проблемного ящика», далі дитині пропонують ряд схожих завдань, але все складніших. Після того, як дитина їх розв'яже, вона справиться і з тим завданням, що спочатку було їй недоступним. «Вживання схожих засобів і способів дії в ситуаціях, що об'єктивно мають схожість і відмінність, і приводить, за нашим припущенням, до утворення узагальнення в наочно-дійовому мисленні»².

Цікаве і дослідження, що показує перехід дитини від наочно-чуттєвих узагальнень, які не мають суспільно-фіксованих значень, до функціональних узагальнень, які виникають на основі дій дитини, адекватних предмету-знаряддю. Якщо дитина спершу узагальнює предмети за сенсорними властивостями, перш за все колірними (на цьому етапі, наприклад, слово «утюг» відносилось дитиною як до синього іграшкового утюга, так і до інших іграшок, пофарбованих в синій колір), то в результаті адекватних «практичних» дій з іграшками, виникають так звані функціональні узагальнення понятійного характеру, що фіксують суспільно-історичний досвід, акумульований в іграшках-знаряддях. Тепер дитина слово «утюг» безпомилково відносить тільки до утюгів, вже незалежно від його кольору. Швидке абстрагування від випадкових властивостей предметів (в даному випадку від колірних відмінностей предметів) буває тільки там, де діти в процесі гри застосовують предмети як знаряддя своєї діяльності³.

Дослідження розвитку розуміння причинності у дітей дошкільного віку також показало, що спочатку дитина оволодіває причинними відношеннями у плані безпосередньої дії з предметами методом «помилки і досвіду» (І. П. Павлов), причому «даний спосіб дії переноситься потім на розв'язання інших аналогічних завдань, які потребують врахування тих же причинних відношень, але в змінених умовах»⁴. Таким чином, і тут спостерігається узагальнення в дії.

Користуючись влучним терміном С. Л. Рубінштейна, такі узагальнення слід було б називати «поняттями в дії», або «моторними поняттями»⁵.

Отже, «моторне поняття» — узагальнення, що виникає в наочно-дійовому мисленні, здійснюється і проявляється у плані сприймань. Ми підкреслюємо тут такі моменти: по-перше, ці узагальнення носять суспільний характер, тому що відображають суспільно-історичний досвід, втілений в знаряддях або предметах знаряддевого типу, тобто об'єктивно істотні властивості предмета, по-друге, це узагальнення

¹ Ж. Піаже. Проблемы генетической психологии. — «Вопросы психологии», 1956, № 3; Ж. Піаже и Б. Инельдер. Генезис элементарных логических структур, М., 1963; А. Валлон. От действия к мысли, М., 1956; А. Валлон. Психическое развитие ребенка, М., 1967 та ін.

² В. А. Аснін. Про розвиток наочно-дійового мислення у дитини. — «Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології», т. II, Київ, стор. 122—123.

³ Н. Х. Швачкин. Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка. — «Известия АПН РСФСР», вып. 54, М., 1954, стор. 106.

⁴ А. А. Венгер. Развитие понимания причинности у детей дошкольного возраста. — «Вопросы психологии», 1958, № 2, стр. 96.

⁵ С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии, М., 1946, стор. 386.

безсумнівно має антиципуючий характер, воно містить в собі момент передбачення результату дії. Тому такі узагальнення можна вважати зародком цілі, як суто суспільної форми випереджаючого відображення. Якщо здатність до постановки цілей у розвинутій формі передуює дії, існуючи в уявній формі як уявлення майбутнього результату дії, то в наочно-дійовому мисленні передбачення фактично не усвідомлюється, хоч існує у вигляді узагальнених засобів дії в ситуаціях, що мають загальні моменти.

Є в психології і такі дослідження, які більш безпосередньо торкаються проблеми формування цілей у дитини на різних етапах розвитку його мислення. Роботи Н. Н. Морозової¹ показали, що діти переддошкільного і молодшого дошкільного віку (одного — чотирьох років) не можуть ще засвоїти словесну інструкцію дорослого і діяти відповідно до неї, хоч завдання вони розуміють і воно їм цілком доступне, але вони неспроможні ще сприйняти вказівку як свідому ціль своїх дій. Дослідження А. Р. Лурія та Ф. Я. Юдович також показують, що в період розвитку мислення як наочно-дійового дітям недоступні ще дії по замислу, по плану².

Таким чином, на даному етапі дитина не може поставити перед собою мети як плану наступних дій.

Ми так докладно зупинились на цьому етапі розвитку цілі тому, що вивчення його має принципово важливе значення для розуміння формування мети у філогенезі мислення.

Відомо, що наочно-дійове мислення, або практичний інтелект, властиве тваринам на вищих ступенях їх розвитку. Так, добре вивчене наочно-дійове мислення сучасних людиноподібних мавп. І. П. Павлов називав його мисленням, «яке ви бачите власними очима». Воно має спільні риси з наочно-дійовим мисленням людини, зокрема дитини. І те, і друге здійснюється в наочній ситуації, способом і того, і другого є дія з предметом, і там, і там має місце узагальнення, однак принципова різниця між ними полягає в тому, що дитина на певному етапі розвитку наочно-дійового мислення узагальнює суспільно-історичний досвід, втілений в знаряддях. Для тварин такі дії та такі узагальнення не доступні. Безсумнівно, психіці вищих антропоїдів — безпосередніх попередників людей, зокрема австралопітеків, було властиве наочно-дійове мислення, причому більш розвинене, ніж у сучасних антропоїдів, тому що воно було пов'язане з систематичним (а не випадковим, як у сучасних антропоїдів) використанням знарядь — палиць, каменів, а також з випадковим виготовленням знарядь праці. В дальшому по мірі стандартизації знарядь праці із «тваринного» наочно-дійового мислення, виникло те наочно-дійове мислення, яке поступово втілювалось в знаряддя праці, що виготовлялись штучно і набували постійних властивостей (форма, вага, матеріал), а з другого боку, відображало дії, адекватні цим знаряддям праці.

Так, відомо, що протягом сотень тисяч років розвитку пітекантропів (ми маємо на увазі стадію, що об'єднує морфологічно близьких пітекантропів, синантропів, гейдельбергську людину) розвиток перших знарядь праці відбувався дуже повільно. До самого переходу на стадію неандертальців, люди, що формувались, мали усього три — чотири універсальних стандартизованих знарядь, найбільш типовими з яких

¹ Н. Н. Морозова. Развитие отношения детей к словесному заданию. — «Известия АПН РСФСР», вып. 14, 1948.

² А. Р. Лурія и Ф. Ю. Юдович. Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стор. 62, 67—68, 71.

було рубило — шелльське, потім ашельське, причому друге — лише вдосконалена форма першого. Є підстави вважати, що перші знаряддя, виготовлені людьми, були результатом здебільшого інстинктивних дій, що вони не створювались відповідно до абстрактного уявлення про певну форму. На користь цього свідчить той факт, що протягом сотень тисяч років з'явилося всього лише три—чотири види знарядь, причому знаряддя одного виду мали постійну форму, вагу, виготовлялись з одного і того ж матеріалу. «Якби обробка провадилась навмисне, якби у пітекантропа була свідомо кінцева мета, то ми, звичайно, повинні були б знаходити знаряддя різного розміру і ваги, пристосовані для різних цілей»¹.

Як говорить психологія, дія може бути усвідомлена тільки тоді, «коли ціль дії входить в іншу дію, як умова її виконання»². Перші стандартизовані знаряддя були універсальними, виробляючи їх, пітекантропи не мали наміру використовувати ці знаряддя для певних цілей, бо виготовлення їх не було свідомим.

Археологічний аналіз шелльських та ашельських знарядь показав, що при виготовленні їх дотримувались випадкових контурів розколотого каменя, ріжучий край не формувався, а лише загострювався³. Отже, попереднього абстрактного уявлення про знаряддя не було. Очевидно, найдавніші люди обробляли знаряддя, наслідуючи дії один одного і відбираючи найбільш зручні. Якщо одержане в результаті кількох ударів по каменю, знаряддя не було досить зручним і придатним для різноманітних робіт, як-то: загострення дерев'яної палиці, розрізання шкури та ін. — його викидали, а зручне залишали. Таким чином, відбирались та зберігались схожі знаряддя — вагою, матеріалом, формою.

Протягом сотень тисяч років, повторюючи схожі дії з схожими предметами, люди, що формувались, поступово узагальнювали способи дії — обробки каменя. У кінці цього періоду відбувається певний прогрес щодо обробки знарядь праці. Так, ашельське рубило набагато досконаліше, ніж шелльське, хоч загальні обриси у них майже однакові.

Але навряд чи такий прогрес міг бути наслідком виниклої здатності наперед складати ідеальний замисел наступної матеріальної діяльності, зате цілком можна віднести його до узагальнення в дії, яке формувалось протягом сотень тисяч років аналогічно розглянутому вище «поняттю в дії», «моторному поняттю».

Однак, в кінці цього періоду виникають уявлення про основні знаряддя праці, що виготовлялись, і це було важливою психологічною передумовою для переходу до наступного етапу мислення, для якого характерне оперування уявленнями, а звідси — складання в думці плану наступних матеріальних дій.

Таким чином, розгляд діяльності людей у світі даних онтогенезу мислення дозволяє зробити висновки про те, що на стадії пітекантропа ціль як мислене випередження результатів наступної діяльності ще не існувала, вона в цей період лише формувалась як узагальнення в дії, як внутрішня суб'єктивна сторона дій по виготовленню перших примітивних знарядь праці, дій, що перетворювались з інстинктивних у суспільні.

Виникнення наочно-образного мислення в онтогенезі зв'язане з переходом діяльності дитини на новий етап. У дошкільному віці (на

¹ А. А. Леонтьев. Происхождение и первоначальное развитие языка, М., 1963, стор. 40.

² А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики, М., 1965, стор. 298.

³ С. Н. Замятин. Палеолит Абхазии, Сухуми, 1937, стор. 14.

відміну від переддошкольного) провідною діяльністю дитини стає гра. Це пояснюється тим, що після оволодіння предметами, безпосередньо доступними діям дитини, перед нею відкривається більш широкий світ, ніж найближче предметне оточення. Багато предметів вона не може пізнати практично, діючи відповідно до їх функцій безпосередньо (корабель, літак, кінь і т. ін.).

Дитина у своїй діяльності починає наслідувати дії дорослих, перетворює спосіб діяльності дорослого у зміст своєї власної дії. В грі предмет, недоступний діяльності дитини, і відповідні операції замінюються іншими, доступними їй; для гри характерна уявлювана ситуація. Реально діючи з паличкою, дитина уявляє, що їде на коні, діючи з стільцем, уявляє, що керує літаком і т. ін., тобто сама дитяча фантазія обов'язково породжується грою¹.

Таким чином, наочно-образне мислення породжується ігровою діяльністю. Слід підкреслити, що уявлюваними тут є не просто предмети з їх зовнішніми конкретно-чуттєвими властивостями, (такі уявлення виникають ще в ранньому дитинстві), а предмети, взяті з точки зору їх істотних функціональних властивостей, що проявляються при дії з предметами як знаряддями. Для дитини, наприклад, корабель не просто конкретно-чуттєва річ, як він може відображатись тваринною психікою, а взятий в його суспільному значенні, в його функціях, в його діях.

Узагальнення, суспільне за своєю сутністю, що раніше проявлялось лише як «моторне поняття», «поняття дії», тепер піднімається на новий ступінь розвитку, переростає в уявлення.

Отже, тепер дитина оперує не тільки конкретними предметами, але і їх уявленнями: наочнообразне мислення—це «внутрішня дія, що її дитина може виконати без наявності предметів»².

Слід підкреслити, що тут немає ще мисленого вичленення істотного від неістотного, дитина оперує образами, уявленнями предмета в цілому, хоч в ньому обов'язково представлені істотні сторони предмета, що полягають в його суспільному значенні. «Чистими сутностями» вона не може ще оперувати, «чуттєве і розумове в уявленні злиті»³.

Нерозділеність істотного і неістотного добре виявляється на прикладі усвідомлення дитиною причинно-наслідкових зв'язків.

Навчившись виділяти причини в дії, «дитина потім переходить до усвідомлення дій, дає про них більш чи менш точний словесний звіт. Але в цьому словесному звіті ще не вичленені причинно-наслідкові зв'язки, якими дитина оволоділа практично. Вони ще не усвідомлюються поза загальним контекстом дій»⁴.

Остільки уявлення, що містять в собі понятійний зміст, об'єктивуються (в онтогенезі—в звуковій мові), то це мислення можливе як теоретична діяльність, тобто діяльність, що виходить за межі даної ситуації, як діяльність плануюча, як діяльність, що створює свій результат ідеально до того, як він створений реально в об'єктивній дійсності. Таким чином, саме на цьому етапі онтогенезу мислення виникає здатність до свідомої постановки цілей. Як свідчать дослідження про формування причинного мислення, «усвідомлення дії створює можливість її планування. Це планування спершу виявляється в словеснім

¹ А. И. Леонтьев. Основные проблемы развития психики, М., 1965, стор. 482.

² К. Е. Хоменко. Виникнення наочно-образного мислення у дитини. — «Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології», т. II, Київ, 1941, стор. 128.

³ Н. К. Одуева. О переходе от ощущения к мысли, М., 1963, стор. 61.

⁴ А. А. Венгер. Развитие понимания причинности у детей дошкольного возраста. — «Вопросы психологии», 1958, № 2, стор. 96.

позначенні дії, яку треба виконати, і не містить ще вказівок на причину явища»¹.

Тепер в грах, в конструктивній діяльності, ліпленні, малюванні діти йдуть від замислу до дії, «продукт діяльності вже був тут даним наперед в його ідеальній формі»².

Виникнення у цей період здатності до постановки цілей підтверджується й тим, що саме в цей час у дитини формується довільна пам'ять (на етапі наочно-дійового мислення пам'ять дитини була не довільна, діти не могли ще цілеспрямовано запам'ятовувати), «виявляється, що дитина може ставити перед собою свідомі цілі — запам'ятати, пригадати»³. Як показали роботи Н. Н. Морозової, діти тепер вже здатні сприймати словесну інструкцію дорослого, як мету своєї дії⁴.

Цікаво, що в межах наочно-образного мислення складання цілі, як уявлення, розвивається. Спочатку для дітей ціль — єдиний нерозчленований образ. Вислухавши завдання у загальній формі, дитина відразу приступає до дії, не вислухавши вказівок про спосіб дії. На далі, очевидно, цей єдиний образ цілі попередньо мислено розчленовується згідно з послідовністю ряду дій, які врешті решт приводяться до досягнення цілі. Тепер діти можуть вислухувати і виконувати інструкцію повністю, в тому числі відносно способів дії на окремих етапах виконання завдань.

Є підстави вважати, що в філогенезі мислення також є стадія наочно-образного мислення, коли вперше виникає здатність до свідомої постановки цілей.

Очевидно, виникнення мислення з допомогою уявлень в кінцевому підсумку пов'язане з розвитком виробництва, тому що саме розвиток виробництва створив фактори, які викликали необхідність появи такого мислення. Спеціалізація знарядь, ускладнення їх обробки (процес виготовлення знарядь розпадається на ряд послідовних етапів), нарешті поділ праці — все це зумовило необхідність уявляти трудові акти один одного та їх результати і повідомляти про них.

Численні дані показують, що неандертальці в муст'єрську епоху мали ряд спеціалізованих знарядь, призначених для певних операцій, причому ряд археологів схильні до висновку, що деякі з муст'єрських знарядь, наприклад, гостроконечник і скребло, чоловічий і жіночий ножі (перший зручний для нанесення добиваючих ударів тварині, для розпорювання туш і т. ін., другий — призначений для обробки туш, для виготовлення одягу із шкур і т. ін.) свідчать про перші форми поділу праці в цю епоху⁵.

Такий колосальний стрибок у розвитку знарядь праці (від трьох—чотирьох форм універсальних однотипних до десятків різноманітних спеціалізованих знарядь, що з'явилися за дуже короткий історичний строк) можна пояснити тільки тим, що у своїй діяльності по виготовленню знарядь праці первісні люди стали керуватись ідеальними цілями — уявленнями майбутнього реального продукту праці і способів його виготовлення.

¹ А. А. Венгер. Развитие понимания причинности у детей дошкольного возраста. — «Вопросы психологии», 1958, № 2, стор. 96.

² А. Р. Лурия и Ф. Я. Юдович. Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стор. 61, 73—79.

³ З. М. Истомина. Развитие произвольной памяти в дошкольном возрасте. — «Известия АПН РСФСР», вып. 14, 1948, стор. 87.

⁴ Н. Н. Морозова. Развитие отношения детей к словесному заданию. — «Известия АПН РСФСР», вып. 14, 1948.

⁵ В. И. Равдоникас. История первобытного общества, ч. 2, Л., 1939, стор. 173—174; G. Child, The Story of tools, London, 1944, стор. 4—7.

Очевидно, спочатку свідома постановка цілей має місце лише в процесі виробництва, а потім, з ускладненням суспільного життя, поширюється на інші сфери діяльності людей (соціальна організація, моральні, релігійні та інші відносини). Цілі розчленяються, очевидно, виникають «ланцюги» цілей, людина на цьому етапі уявляє все віддаленіші результати своєї праці.

Наступний етап розвитку мислення дитини — виникнення мислення в поняттях. Це питання при докладному вивченні вимагає спеціального дослідження проблеми співвідношення уявлень та понять, тому зупинимось на ньому коротко.

Як свідчать дослідження наших психологів, поняття (ми визначаємо поняття як думку про сутність предмета або явища), а з ними абстраговане мислення з'являються внаслідок виділення у дитини власне пізнавальної діяльності, тобто такої діяльності, мета якої — пізнання істини, хай спершу відносно простих речей і явищ.

Така діяльність стає систематичною, провідною з початком навчання в школі. Але починає виділятися така діяльність ще в дошкільному віці.

З виділенням пізнавальної діяльності, як такої, змінюються і цілі дитини. Більша частина їх, як і раніше, — уявлення про конкретно-чуттєві предмети, але дитина вже може ставити і ставить перед собою цілі в області ідеальної діяльності (точніше — спочатку дорослі ставлять перед нею такі цілі, а вона їх сприймає як свої, але надалі і сама може їх ставити) — оволодівати тим чи іншим поняттям.

Надалі це істотно змінює її цілі — уявлення. Серед них з'являються такі, що, будучи чуттєвоконкретними, вже пронизані понятійним змістом. Наприклад, оволодівши граматичними поняттями, дитина вже в молодших класах робить свою усну чи письмову мову предметом усвідомлення, оволодівши фізичними поняттями, вона може будувати моделі механізмів і т. ін.

В історії суспільства пізнавальні процеси починають виділятися в той період, коли суспільство вже сформувалось, мало свою соціальну організацію, коли виділяється функція управління і організації виробництва та обміну, тобто коли сформулювався *Homo sapiens*. Якщо досі мова була невід'ємною частиною колективної діяльності людей, то з виділенням суспільної функції організації виробництва і обміну виникає і нова функція мови. «Розвиток поділу праці і певне відокремлення розумової діяльності приводить до того, що мовні дії спрямовані тепер не тільки на спілкування, але й на теоретичні цілі»¹.

На цьому ґрунті і виникають поняття. Передбачити та спланувати складну виробничу діяльність за умов, коли вже існував суспільний поділ праці, враховуючи при цьому багато звичаїв, норм, правил і т. ін., за допомогою уявлень, хоч би і узагальнених, було вже неможливо. Ось чому і з'являються поняття, спершу, звичайно, конкретні.

Пізнавальні процеси цілком ясно відокремлюються у відносно самотійну діяльність з поділом праці на розумову і фізичну, тоді, очевидно, і виникають абстрактні поняття, як результат суто мислительних операцій абстрагування і узагальнення.

У цій відокремленій пізнавальній діяльності і виникають нові за своїм характером цілі — пізнавальні цілі по оволодінню тим або іншим поняттям (для індивідуальної свідомості) чи вироблення того або іншого поняття (для суспільної свідомості).

¹ А. М. Леонтьев. Проблемы развития психологии, М., 1965, стор. 309.

У кінцевому підсумку це приводить до того, що у сфері матеріального виробництва цілі як уявлення про конкретні результати праці проймаються понятійним змістом. Так, коли в суспільстві виникає ціль виробити той чи інший матеріальний продукт, наприклад, якусь машину, то конкретночуттєве уявлення про ціль розробляється на науковій основі і включає понятійний зміст.

Отже, специфічно людське випереджаюче відображення, що виникло і розвивалось на основі розвитку виробництва, існує спочатку як неусвідомлюване узагальнення в дії, потім — ціль — уявлення, після цього — ціль — поняття (у сфері розумової праці, нарешті уявлення, що має понятійний зміст (коли практика відбувається з урахуванням теорії)).

СВОБОДА ЯК УМОВА ПРАВОВОЇ І МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

О. О. Якуба

Питання про соціальну відповідальність, її межі, джерела і умови розвитку найтісніше пов'язані з проблемою співвідношення свободи і необхідності. Свобода завжди пов'язана з необхідністю, адже вона народжується і розвивається на основі останньої. Передумовою свободи є пізнання необхідності, змістом — її практичне забезпечення і освоєння. Останнє важливо підкреслити, адже свобода — це не тільки пізнання, але й дія у відповідності з пізнаною необхідністю. Науковий соціалізм «відкидає емансипацію *тільки у сфері теорії* як ілюзію і вимагає для *дійсної* свободи, крім ідеалістичної «волі», ще дуже відчутних, дуже матеріальних умов»¹. Необхідність аж ніяк не однозначна, вона містить в собі найрізноманітніші можливості, тенденції. Тому свобода означає вибір найбільш прогресивних тенденцій, а досягнення свободи завжди пов'язано з підпорядкуванням сил, здібностей, цілеспрямованості, об'єктивно необхідних прогресивному ходові розвитку суспільства.

Будучи джерелом свободи, необхідність не тільки породжує і забезпечує, але й обмежує її. Межі свободи вимірюються тими можливостями, які замкнені в необхідності. Саме тому ми говоримо про різні суспільно-економічні формації як про якісно нові етапи розвитку людської свободи, в тому числі правової і моральної.

Дійсна свобода передбачає панування людини над самою собою, зовнішньою природою і суспільними відносинами². У відповідності з цим ми можемо говорити про внутрішню і соціальну свободу людини. Право і мораль, як регулятори поведінки, пов'язані насамперед з внутрішньою свободою — свободою волі. Однак проблема свободи у праві і моралі не зводиться до свободи волі. Право і мораль є найважливішими ідеологічними формами, що закріплюють панування людини в галузі суспільних відносин. Зміст, масштаби політичного, правового, морального регулювання залежать від досягнутого ступеня розвитку соціальної свободи. Саме тому перехід до соціалізму означає розширення меж нормативного регулювання, його масштабів.

Сама свобода волі у свою чергу також залежить від досягнутої свободи в межах суспільних відносин і безпосередньо впливає на неї. Соціальна свобода — умова свободи волі. Панування людини над собою в тому і полягає, що сили людини підпорядковані досягненню суспільно значимої мети. В той же час соціальна свобода залежить від свободи волі, бо тільки завдяки пануванню людини над собою її дії можуть привести і до необхідного для суспільства результату.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 99—100.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Т. 3, стор. 278.

Свобода волі не вичерпується при цьому свободою вибору. І справа полягає не в тому, що свобода вибору, як підкреслює А. Г. Мисливченко, лише перший ступінь свободи, а на більш високих стадіях вона переходить у свободу рішення, потім у свободу дії¹.

Момент вибору завжди існує у вигляді свободи вибору мети, форми, методів, засобів дії і т. ін. Але свобода не зводиться до цього моменту. Вибираючи той чи інший зміст, напрям, форму діяльності, людина обов'язково пов'язує свій вибір з попередніми і наступними діями, з загальним аналізом діяльності і передбаченням результатів даного вибору, тим самим людина по суті виходить за його межі. Людська свобода — це свідоме управління діяльністю. Такий зміст свободи обумовлений особливістю природи людини, специфікою її активності. Вибір пов'язаний у людини завжди з передбаченням наслідків, він є моментом свідомої цілеспрямованої діяльності людини. За словами В. Є. Давидовича, свобода — це не що інше, як цілеспрямована вибірна активність суспільної людини, здійснювальна на основі пізнання об'єктивної необхідності².

Свобода насамперед пов'язана з метою і передбаченням наслідків подій, що відбуваються. Вказуючи на зв'язок свободи з свідомою цілеспрямованістю, В. І. Ленін підкреслював, що «свобода-«суб'єктивність», («або») мета, свідомість, прагнення»³.

При цьому своєрідною, специфічною ознакою активності людини є не просто мета і момент «випереджаючого відбиття дійсності». Останні справедливо розглядаються П. К. Анохіним, Н. А. Бернштейном та іншими як універсальна властивість всього живого, як риса біологічної і фізіологічної активності⁴.

Якщо цілеспрямованість тварини є результат інстинктивних дій, природних потреб, даної ситуації, за межі якої вона вийти невзможі, тобто результат тваринної життєдіяльності, то у людини цілеспрямованість має інший характер⁵. Цілеспрямованість, властива людині — це свідомо цілеспрямованість, що включає момент вибору мети, свідоме передбачення навіть віддалених наслідків своїх дій, що завжди передбачає вихід за рамки наявної ситуації, це розумове передбачення результату дії.

Аналіз змісту свободи немислимий у відриві від соціальної необхідності, бо остання визначає саму можливість вибіркої активної діяльності і її об'єктивні межі. Важливо підкреслити, що в цих межах немає однозначної обумовленості діяльності. Свобода виявляється у свідомому і добровільному використанні можливостей, які надаються різними необхідностями.

Будь-яка свобода відносна, бо залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних умов. Серед них можна виділити умови, пов'язані з особливістю соціально-економічних і ідеологічних форм суспільства, умови, пов'язані з пізнанням необхідності, внутрішні особливості суб'єкта і на решті особливості його цілеспрямовуючої діяльності. Перш за все сво-

¹ А. Г. Мисливченко. Проблема внутренней свободы человека. — Сб. «Человек в социалистическом и буржуазном обществе», М., 1966, стор. 234.

² В. Е. Давидович. Проблемы человеческой свободы. Изд-во Львовского университета, 1967, стор. 10.

³ В. И. Ленин. Твори, т. 38, стор. 149.

⁴ П. К. Анохин. Методологический анализ узловых проблем условного рефlekса. — «Философские вопросы высшей нервной деятельности и психологии», М., 1963, стр. 174—175; Н. А. Бернштейн. На путях к биологии активности. — «Вопросы философии», 1965, № 10, стор. 68—69.

⁵ См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стор. 565.

бода залежить від специфіки соціально-економічних відносин, які панують у суспільстві. Межі свободи пов'язані з загальними особливостями епохи, пануючими соціальними формами, з специфічними якостями соціальних груп, своєрідними конкретними умовами їх розвитку. Можливості свободи обумовлені і цілим рядом суб'єктивних факторів. Серед них особливе місце займають політичні, правові і моральні форми суспільства. Свобода залежить не тільки від об'єктивних обставин, але і від наших вчорашніх вчинків, від попереднього вибору. Свобода відносна і в тому розумінні, що вона обмежена глибиною нашого пізнання дійсності і наявністю засобів здійснення вільної дії. Науковий і соціальний прогрес розширює рамки нашої свободи, але не робить її абсолютною, бо необхідність, що визначає свободу, в своєму розвитку і пізнанні невичерпна.

Треба врахувати і внутрішню можливість активності, здатність до свідомої вольової, вільної дії. Ці можливості містяться у відповідних потребах, інтересах особи, психологічній настроєності на активну дію. «Механічна спроба безпосередньо пов'язати поведінку людини з зовнішньою ситуацією за схемою стимул — реакція безнадійна... Зовнішні впливи на людину відбиваються через внутрішні психологічні умови»¹.

Цікавою в цьому розумінні є теорія установки Д. Н. Узнадзе, який пов'язує зовнішні і внутрішні фактори поведінки і тим самим розкриває психологічний механізм активності. Згідно з теорією Д. Н. Узнадзе дії завжди передують установка, що з'являється в результаті взаємодії людської потреби і ситуації її задоволення. Установка — це цілісний стан суб'єкта, що свідчить про готовність до визначеної дії².

Реалізується установка в імпульсній чи вольовій поведінці. Основою імпульсної поведінки є установка, яка виникає внаслідок взаємодії актуальної потреби і актуальної ситуації її задоволення. Вольова поведінка на відміну від імпульсної може розвиватися всупереч актуальній потребі. Здійснюючи вольову поведінку, людина робить не те, що їй хочеться зараз, не те, до чого спонукає її актуальна потреба і дана ситуація, а те, що відповідає її загальним інтересам, потребам³.

Свобода вольового акту, що виявляється в його незалежності від актуальної потреби і актуальної ситуації, аж ніяк не означає, що поведінка не детермінована. «Вольові дії не менш детерміновані і закономірні, ніж мимовільні імпульсивні, інстинктивні, рефлексорні, але закономірність і детермінованість їх інша. З безпосередньої вона стає опосередкованою. Вольова дія опосередковується через свідомість особи»⁴. На відміну від імпульсної у вольовій поведінці актові рішення завжди передують акт роздуму, коли людина оцінює доцільність кожного можливого акту, його наслідки, вибирає лінію поведінки і в процесі мотивації знаходить саме таку дію, що відповідає основній, закріпленій в житті установці особи, її основній меті.

Установка, що лежить в основі вольової поведінки, виникає внаслідок створення мислимої уявної ситуації і роздумів відносно основних потреб. Установка при цьому є результатом активності людини і тому вольова поведінка завжди виступає і переживається як самоактивність.

Установка, що виникає на базі актуальної потреби — це лише нижчий рівень активності. Істинно людська активність пов'язана з більш

¹ С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание, М., 1957, стор. 243.

² Д. Н. Узнадзе. Психологические исследования, М., 1966, стор. 150, 157.

³ Там же, стор. 398, 406, 407.

⁴ С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии, М., 1946, стор. 509.

активними формами психологічної діяльності — з мисленням і волею. Остання є «здатність вільно, йдучи за вказівками свого інтелекту, управляти своєю поведінкою»¹.

Д. Н. Узнадзе з особливою силою підкреслює, що людині властива внутрішня самоактивність, пов'язана з установкою і волею, в той же час психіка як внутрішня лабораторія активності — це суб'єктивне вираження впливу на особу об'єктивних умов розвитку.

Діалектико-матеріалістичний підхід до питання про свободу і необхідність дає можливість розв'язати питання і про відповідальність.

Об'єктивною основою відповідальності є багатоплановість, багатовісність лінійності самої історичної необхідності, що дає можливість вибору однієї з закономірних тенденцій, форм, одного з методів розвитку. Має значення і те, що кожна суспільна закономірність діє тільки як загальна тенденція, що не визначає невідворотний вибір.

Історична необхідність у конкретних своїх формах (політичній, правовій, моральній та ін.) виступає не тільки як основа, але як об'єктивний критерій вибору і його оцінки. Моральна, правова свобода — це не те, що інше, як розуміння моральної, правової необхідності і дія у відповідності з нею.

На відміну від необхідності природної історична необхідність здійснюється тільки через діяльність людей, тому для своєї реалізації вона вимагає активності людини. «Детермінізм, — писав В. І. Ленін про співвідношення необхідності і активності, — не тільки не передбачає фаталізму, а, навпаки, саме й дає ґрунт для розумового діяння»². Активність людини, в основі якої лежить здатність усвідомлювати суспільну значимість дій і керувати ними, і становить суб'єктивну основу відповідальності. Людина відповідальна, бо пізнання, оцінка, вибір і реалізація вибору — результат її внутрішньої діяльності. Вплив зовнішніх умов завжди опосередковується розумом, волею людини. Людина не простий пасивний продукт обставин, не тільки об'єкт виховання — вона творець самого себе як суспільної істоти і як особи³. В цьому розумінні сутність людини не тільки об'єктована, але й суб'єктована, бо виступає як продукт її соціальної діяльності. Тільки через власну активність, включення в спільну з іншими діяльність людина «створює саму себе». Тому вона і несе відповідальність, — звичайно в межах об'єктивних можливостей, даних їй епохою, соціальними умовами життя, — за вибір системи духовних цінностей, за свій духовний світ в цілому, за свої дії.

Людина має свободу волі, яка виражається в цілеспрямованій активності і внаслідок цього вона відповідальна. Об'єктивна можливість здійснити акт поведінки за власним замислом, вибрати свій вчинок — основа всіх видів соціальної і особистої відповідальності. Межі відповідальності визначаються свободою. «Особа несе відповідальність в міру своєї свободи за ті можливості активних дій, що розкриваються або розкривались перед нею»⁴. Саме тому людина несе відповідальність не тільки за дії, але й за бездіяльність. Можна сказати, що відповідальність — це уміння користуватись свободою волі. Чим менш використані можливості волі, тим вища відповідальність. З другого боку, відпові-

¹ Д. Н. Узнадзе. Психологические исследования, М., 1966, стор. 276.

² В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 382.

³ Г. С. Батищев. Деятельная сущность человека как философский принцип. Сб. «Человек в социалистическом и буржуазном обществе», М., 1966, стор. 25. П. Е. Кряжев. О диалектике общения и обособления личности в обществе. — Сб. «Диалектика материальной и духовной жизни общества», М., 1966, стор. 152—160.

⁴ А. П. Черменина. Понимание свободы в марксистско-ленинской этике. — «Философские науки», 1964, № 6, стор. 117.

ею. дальність є умова свободи, бо безвідповідальна поведінка виступає як замах на свободу інших людей, свободу суспільства в цілому.

В силу тісного взаємозв'язку відповідальності, свободи, необхідності з розвитком суспільства, зі зростанням свободи збільшуються вимоги, які пред'являються до поведінки людини, зростає соціальна, в тому числі правова і моральна, відповідальність особи.

Цікава ще одна особливість взаємозв'язку відповідальності і свободи. З розвитком соціалістичного суспільства зростає почуття відповідальності за громадські справи у все більшій кількості людей. Це зростання відповідальності є найбільш яскравим проявом зростання активності, тобто зростання свободи. Відповідальність у цьому випадку виступає як міра свободи і як умова її дальшого розвитку.

Як і свобода, відповідальність носить соціальний характер, є продукт і прояв пануючих у суспільстві відносин. Суб'єктом соціальної відповідальності виступають людство, різні форми спільності, колективи і окремих індивідум. Види соціальної відповідальності як моменту активності, свободи людини в різних сферах суспільного життя надзвичайно різноманітні¹. Найбільш важливі з них — політична, правова, моральна відповідальність.

Зрозуміти їх особливості можна, лише з'ясувавши специфіку і співвідношення відповідних форм необхідності і свободи. Думається, що у зв'язку з цим досить правомірна постановка питання про моральну та правову необхідність і свободу².

Історично необхідні соціально-економічні відносини потребують конкретних ідеологічних форм, у тому числі правових і моральних. Тому останні і виступають як моменти, форми історичної необхідності. Тут доцільно пригадати слова К. Маркса: «...право цілком так само не має своєї власної історії, як і релігія»³. Це стосується і моралі. Системи права і моралі, будучи історично необхідними формами соціального розвитку, виникають і розвиваються на основі визначених економічних відносин і, нарешті, залежать від останніх.

У той же час вони мають відносну самостійність, є складним, суперечливим, в значній мірі опосередкованим, відображенням економічних відносин. Тому вони і можуть виступати безпосередньою об'єктивною основою і критерієм правової і моральної відповідальності. Системи права і моралі, що відповідають історично необхідному прогресивному розвитку суспільства, є правовою і моральною необхідністю, відповідність якої забезпечує правову і моральну свободу.

В нашій філософській і етичній літературі категорія відповідальності, як правило, спеціально не аналізується. Винятком є дуже цікаві статті А. П. Черменіної. Але і тут ми не знаходимо повного визначення поняття соціальної відповідальності, хоч автор і говорить про дуже важливий, істотний момент, про те, що відповідальність — це «обмеження свободної волі і в той же час вираження творчої активності особи»⁴.

Цікаві думки про місце, значення категорії відповідальності в етиці, про специфіку моральної відповідальності висловлюють А. Ф. Шишкін, К. А. Шварцман, І. Попелова, Т. В. Холостова, К. Н. Іванов і Н. С. Рибакіна та ін. У юридичній літературі проблема відповідаль-

¹ В той же час можливо говорити про соціальну відповідальність як відповідальність суспільства в цілому та його органів.

² Т. В. Самсонова. Теоретические проблемы этики, Изд-во МГУ, 1966, стор. 27.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 59.

⁴ А. П. Черменіна. Назв. работа. — «Вопросы философии», 1965, № 2, стор. 87.

ності останнім часом привертає увагу багатьох, однак в загально-теоретичному плані це питання залишається не розробленим, по суті немає точного визначення поняття відповідальності і зокрема правової. Одні автори ототожнюють відповідальність з примусом¹, інші визначають її як здатність особи відповідати за свої дії², треті розглядають як обов'язок³. Навряд чи можна згодитись з першими двома тенденціями, бо вони характеризують умови виникнення і реалізації відповідальності, а не зміст самої відповідальності.

Здатність особи відповідати за свої дії є загальною передумовою, а державний примус — одним з методів реалізації відповідальності, а не самою відповідальністю.

Правильнішим, думається, є визначення відповідальності через поняття обов'язку, однак не можна обмежуватись при цьому тільки обов'язком особи зазнавати міри державного примусу, як це робить, наприклад, С. С. Алексєєв.

Як і свобода, відповідальність має декілька аспектів (об'єктивних і суб'єктивних). Будь-яка соціальна відповідальність — це необхідна для суспільства обмеження⁴ свободи її суб'єктів шляхом засудження поведінки осіб, що порушують різного роду принципи, правила поведінки, і визначення певної кари за ці порушення. Разом з тим відповідальність — це і обов'язок особи зазнавати певних стягнень за протиправні або аморальний вчинок. Крім того, відповідальність — це і внутрішнє ставлення суб'єкта до належного, необхідного, що виявляється в установці на свідоме максимально використання можливостей вільної, активної діяльності.

Ці три аспекти властиві всім видам соціальної відповідальності, вони характерні для трьох структурних елементів всіх надбудовних форм (норми, відносини, погляди і почуття).

Відповідальність, будучи моментом свободи в цілому, виступає як момент кожного структурного елементу правової і моральної системи. Ми можемо говорити про почуття відповідальності, про відповідальність як обов'язок, про відповідальність як момент системи вимог суспільства, що виражається у негативному ставленні до порушення норм (тобто особливий обов'язок суспільства)⁵.

¹ О. С. Иоффе и М. Д. Шаргородский. Вопросы теории права, Госюридат, 1961, стор. 318; И. С. Самощенко. Юридическая ответственность в советском обществе. — «Ученые записки ВНИИЗ», вып. 2(19), М., 1964, стор. 26, 28; О. Е. Лейст. Санкции в советском праве, М., 1962, стор. 85, 91.

² В. М. Горшенев. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве. — «Вопросы теории советского права», Новосибирск, 1966, стор. 45; В. В. Меньшиков. К вопросу о соотношении моральной и юридической ответственности в социалистическом обществе. — Сб. «Проблемы правоведения», Новосибирск, 1967, стор. 46. У філософській літературі відповідальність також інколи трактується як здатність. Так, В. П. Тугаринов визначає відповідальність як «здатність людини попередити наслідки своєї діяльності і визначити її, виходячи з того, як користь чи шкоду вона може принести суспільству» (В. П. Тугаринов. Личности и общество, М., 1963, стор. 52).

³ С. С. Алексєєв. Общая теория социалистического права, вып. 2, Свердловск, 1964, стор. 182—204; В. Г. Смирнов. Функции советского уголовного права. Изд-во МГУ, 1965, стор. 76—85.

⁴ У книзі С. Нірінга переконливо показано, що свобода неможлива без своєї антипода — обмеження. — Див. С. Нірінг. Свобода: обещание и угроза, М., 1966, стор. 108.

⁵ Ніяк не можна погодитися з тими авторами, які протиставляють, абсолютноують різні аспекти відповідальності, зокрема з висловлюванням І. С. Самощенко, який категорично відкидає суб'єктивний аспект правової відповідальності. — Див. И. С. Самощенко. Юридическая ответственность в советском обществе. — «Ученые записки ВНИИЗ», вып. 2/19, М., 1964, стор. 17.

Названі аспекти, безумовно своєрідні у кожному із видів відповідальності. Так, моральна відповідальність відрізняється від правової. Вона пов'язана з виконанням належного на основі внутрішнього переконання в його необхідності. В той же час у галузі правової відповідальності виконання належного може здійснюватись суб'єктами і всупереч бажанню. У всіх випадках суб'єктивний аспект відповідальності передбачає оцінку можливостей, обов'язків носія активності щодо належного, а це безпосередньо пов'язано з усвідомленням його цінності, соціальних наслідків.

У загальному плані відповідальність може бути названа засобом соціального контролю за виконанням суб'єктом своєї соціальної ролі, свого соціального призначення.

В силу складності суспільних відносин кожний індивід виконує багато соціальних ролей, є, наприклад, одночасно громадянином, керівником колективу, представником окремої професії, батьком, сином і т. ін. Зміст всіх цих ролей, наданий суспільством, урегульовано відповідними принципами, правилами. Тому невиконання соціальної ролі викликає осуд з боку громадськості. Специфіка видів відповідальності значною мірою пов'язана з особливостями соціальної ролі суб'єкта. Так, у галузі політичній, де вирішується доля мільйонів, відповідальність особливо сувора. Політична відповідальність — це відповідальність не тільки за дії, що суперечать політичним інтересам, ідеалам, меті класу, партії, виробленим ними політичною лінією, але й за нестійкість, недостатню гнучкість у розв'язанні політичних питань. Необачний крок у галузі політики викликає особливо серйозні наслідки, тому і високі поривання не звільняють від відповідальності за невмілі дії, за безтурботність, за недостатню активність у реалізації мети. Політичні організації при цьому відповідають за дії своїх членів, керівників, а останні — за діяльність організації в цілому.

В основі політичної відповідальності, як і інших видів відповідальності, лежить порушення соціальних норм. Для класу, партії нормативне значення мають положення політичної програми, політичні принципи, проголошені нею. Порушення програмових принципів, норм, недостатня активність у цьому плані можуть бути основою політичної відповідальності. У зв'язку з особливими вимогами, що ставляться до політичних діячів, як керівників мас, їх відповідальність проявляється там, де порушуються й інші соціальні норми (наприклад, позбавлення політичного довіря після аморального вчинку та ін.).

Види відповідальності відрізняються один від одного також безпосередніми підставами виникнення, характером, способом забезпечення і умовами реалізації. Це можна бачити на прикладі співвідношення правової і моральної відповідальності. Загальні підстави відповідальності у сфері права і моралі виступають у своєрідній формі моральної і правової необхідності, моральної і правової свободи. Крім того, кожен вид відповідальності має свої специфічні підстави. Безпосередньою підставою моральної відповідальності є наявність вчинку, який порушує норми моральності. Безпосередньою підставою правової відповідальності є наявність правопорушення.

Обов'язкова умова відповідальності — свідомий характер поведінки — також виступає у специфічній формі. У галузі моралі він передбачає знання моральної оцінки вчинку або можливості знання в галузі права — знання правової оцінки. Моральна відповідальність вимагає при цьому знання моральної природи вчинку. Гегель писав щодо цього: «Діти і дикуни здійснюють також вчинки, відповідні моралі, все ж ці

вчинки не є ще моральними, бо тут не було ніякого розглядання природи дії, добре воно, чи погане...»¹.

У всіх випадках свідомий характер поведінки передбачає свободу волі. У зв'язку з цим відповідальність настає тільки за дії, що пов'язані з провинною.

У нашій літературі говорять про виняток з цього правила і посиляються на статтю 90 «Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» згідно з якою відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, може настати і при відсутності вини. Насправді ж тут немає відповідальності, бо немає осудження володільця джерела підвищеної небезпеки². Відповідальність — це негативні наслідки порушення норм, в яких завжди є елементи засудження, пов'язані з провинною. Відшкодування шкоди у випадку, коли особа невинна в її заподіянні джерелом підвищеної небезпеки і дією непереборної сили, — це не що інше, як спеціальна міра захисту суб'єктивних прав, а не міра відповідальності. І моральна і правова відповідальність зростають з зростанням можливостей свідомої активної діяльності з зростанням впливу даної особи на дії і долі інших людей. Тому величина відповідальності за одні і ті ж дії може бути різною. Вона більша у тих, хто має більші права, більші можливості активної самостійної дії.

Своєрідність відповідальності полягає в тому, що осудження, власне їй, у моральній відповідальності має громадський характер, йде від різних об'єднань, колективів і суспільства в цілому і забезпечується силою громадської думки. У правовій відповідальності осудження має державний характер. Воно йде від держави, пов'язане з порушенням норм, що виражають державну волю і забезпечується її силою та авторитетом.

Моральна і правова відповідальність відрізняються об'єктами, тим, на які елементи поведінки вони розповсюджуються. Моральна відповідальність має всеосяжний характер, що охоплює всі елементи поведінки. Людина несе моральну відповідальність не тільки за наслідки своїх дій, але й за мету, наміри, мотиви поведінки. Правової ж відповідальності не може бути за думки, наміри, порочні мотиви, якщо вони не дістали свого зовнішнього вираження. «Лише остільки, оскільки я *проявляю* себе, оскільки я вступаю в сферу дійсності, — писав К. Маркс, — я вступаю в сферу, підвладну законодавцеві. Поза своїми діями я зовсім не існую для закону, зовсім не є його об'єктом»³.

Своєрідність моральної відповідальності у цьому розумінні випливає із своєрідності моральної оцінки. Остання немислима без обліку не тільки наслідків діяльності, а й намірів, внутрішніх спонукань особи — її мотивів. За словами А. Н. Леонтьєва, «...мотиви виконують двояку функцію: перша полягає в тому, що вони породжують і спрямовують діяльність; друга — в тому, що вони надають діяльності суб'єктивного, особистого змісту»⁴.

І мету і дії можна розуміти по-різному, залежно від мотивів. Мотив у галузі моралі дає моральне обґрунтування вибору і є безпосереднім джерелом дії. Тому край помилковим було б оголошення наслідку

¹ Гегель. Введение в философию, М., 1927, стор. 41.

² М. Х. Фарукшин. Свобода воли и юридическая ответственность. Вестник МГУ. 1965, № 1.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 14.

⁴ Проблемы общей психологии. Материалы XVIII Международного психологического конгресса, II, М., 1966, стор. 25.

дії єдиним і навіть переважним критерієм моральної поведінки. Для суспільства зовсім не однаково, якими мотивами керується людина, здійснюючи ту чи іншу дію.

Аморальні мотиви об'єктивно цінних вчинків не можуть не вплинути кінець кінцем на поведінку особи, знижуючи її об'єктивну цінність. Крім того, вони негативно впливають на оточуючих, породжуючи скептицизм, зневіру в високі ідеали, внутрішню розгубленість і спустошеність. Негативні наслідки ідеологічного порядку можуть звести нанівець об'єктивну цінність наслідку. І, навпаки, моральні наслідки вчинку, що ґрунтуються на високих ідейних мотивах, можуть мати більшу цінність, ніж об'єктивно цінний позитивний наслідок¹.

Ніяк не можна згодитися з С. В. Курильовим, який стверджує, що об'єктивно цінна поведінка не стає аморальною, якщо ми дізнаємось про її корисливі мотиви, що «думки і спонукання, поки вони не втілилися у вчинки, самі по собі ще не корисні і не шкідливі для суспільства»². Корислива поведінка не може не бути збитковою з точки зору нашої моралі.

Мало того, щоб діяльність людей була об'єктивно моральною (тобто відповідала необхідним тенденціям розвитку суспільства), необхідно, щоб об'єктивно моральні вчинки безпосередньо диктувались і контролювались внутрішнім моральним переконанням особи. Іншими словами, важливий не лише позитивний, суспільний наслідок дії, але й ціннісна орієнтація у галузі моральних відносин, яка включає мотивацію, ставлення до мети, способам дії та ін. Спонукання, установки безпосередньо визначають спрямованість діяльності і внаслідок цього не можуть не вправуватись.

Про значення шкідливих спонукань, які кінець кінцем обов'язково ведуть до об'єктивно шкідливих наслідків, дуже добре сказав у свій час Л. М. Толстой в романі «Воскресіння»: «Вчинку поганого не було, але було те, що набагато гірше за поганий вчинок: були ті думки, від яких походять усі погані вчинки... поганий вчинок тільки прокладає дорогу до поганих вчинків; а погані думки нестримно тягнуть на цей шлях»³.

Нарешті, правова і моральна відповідальність відрізняються одна від одної ступенем своєї формальної визначеності. Якщо моральна норма не передбачає конкретних форм притягнення до відповідальності і її реалізації, то правова норма чітко регламентує спосіб і розмір відповідальності, порядок і форми її реалізації. Якщо реалізація правової відповідальності пов'язана з діяльністю державного апарату і передбачає застосування поряд з засобами суспільного впливу засобів державного примусу, то реалізація моральної відповідальності пов'язана з діяльністю різних суспільних об'єднань, організацій, з реакцією суспільної думки і використання засобів громадського впливу.

Цікаво, що форми негативних наслідків, характерні для політичної відповідальності, поєднують моменти, близькі моральній і правовій відповідальності. Вони виражаються у втраті особою політичного авторитету, конкретного політичного становища, в застосуванні до неї різноманітних організаційно-політичних заходів (виведення із відповідного

¹ Н. Н. Мокроусов. Проблема нравственной оценки поступков (поведения). — «Вопросы философии», 1966, № 9.

² С. В. Курылев. Мораль, ее место в системе социальных норм. — «Вопросы философии», 1966, № 9, стор. 21.

³ Л. М. Толстой. Твори в 12-ти томах, т. 11, К., 1960, стор. 310.

політичного органу, відкликання депутата, судді, виключення, догана та ін.).

Багато з цих заходів суворо регламентовані у статутах, положеннях, що зближує їх з правовими заходами. Разом з тим за підставами виникнення, тривалістю осудження і носіями політична відповідальність особливо близька моральній.

Спільність і відмінність правової і моральної відповідальності визначаються особливостями права і моральності як активних творчих сил суспільства, як форм і регуляторів людської свободи.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

О. Ф. Плахотний

Аналізуючи соціологічний аспект свободи і відповідальності, необхідно виходити із органічного зв'язку двох проблем: філософської (свобода — необхідність) і соціологічної (особа — суспільство).

Марксистський філософський аналіз практичної діяльності людей виявляє дійсну діалектику свободи і необхідності, нерозривно зв'язану з відношенням: суб'єкт — об'єкт, свідомість — буття.

Марксизм визнає, що свобода — не природний дар, а закономірний результат соціального прогресу і його неодмінна умова. Проблема свободи і відповідальності особи в суспільстві виникає остільки, оскільки існує залежність особи від суспільного цілого. Причому суспільство в марксистському розумінні — це не просто сума осіб, а система суспільних відносин, що закономірно склалися між людьми у процесі виробництва і відтворення матеріального життя.

У свою чергу, особа — не апріорно дана система рефлексій-почуттів, свідомості, волі, а породження і прояв суспільних відносин, які «відбиваються» в особі відповідно до її природних даних і конкретних умов існування.

Кожна особа в кожен даний момент зазнає багатьох впливів — природних, економічних, соціальних, духовних у формі різних мінливих зв'язків з людьми, що її оточують.

Тому для нормального функціонування особа повинна бути активним, рухомим елементом, що тонко реагує на все. Як засіб пристосування до різноманітної, суперечливої дійсності у неї розвинулась можливість не тільки сприймати впливи, але й відповідно реагувати на них, бо особа — не пасивна істота в ряду природних і соціальних явищ. Вона активний діяч, який, спираючись на об'єктивну необхідність, пізнаючи її, змінює дійсність згідно з законами її розвитку.

Отже, свобода — це не просто можливість механічно повертати або передавати одержані імпульси, а свідомо діяльність із знанням справи, що впливає з переконання в необхідності саме таких дій. Тому суть свободи — це творча активність особи, панування не тільки над формою особистої діяльності, але й над результатом її. Маркс справедливо писав, що раніше свободою вважали право користуватися випадковістю.

Але свобода в повному розумінні цього слова, що означає творче перетворення дійсності в інтересах суб'єкта, завжди передбачає визнання об'єктивної необхідності.

Можливості вільної діяльності конкретної особи — це можливості її епохи, класу, групи, професії, віку та ін. і визначаються особливостями виробничих відносин тієї чи іншої формації.

Однак ці можливості — лише об'єктивна основа діяльності людей. Наскільки і як вони будуть реалізовані, залежить від таких факторів, як відношення суб'єктивних інтересів особи і об'єктивної необхідності, міри пізнання цієї необхідності і творчої активності особи.

Визначення об'єктивної необхідності не знімає з нас відповідальності за наші вчинки, тим більше, що необхідність містить в собі різноманітні можливості, вибір яких значною мірою залежить від самої людини.

Відповідальність — це соціальна необхідність, соціальне відношення між особою і суспільством.

Соціологічний аналіз людини не можна вважати частиною соціологічного аналізу суспільства; це просто інший бік одного і того ж питання. У цьому розумінні образ особи в соціологічному дослідженні обов'язково повинен бути і «образом» суспільства.

«Соціолог-матеріаліст, що зробив предметом свого вивчення певні суспільні відносини людей, тим самим вивчає і реальних осіб, із дій яких і складаються ці відносини»¹.

Шляхи реального звільнення особи можуть бути відкриті тільки тоді, коли зрозумілі і використані ті об'єктивні тенденції розвитку суспільства, в які «вплетені» долі окремих індивідів. Протягом всієї історії людства кожне нове суспільство формувало новий тип особи. Виникнення нової особи було і є не тільки показником, але й важливою умовою формування нового суспільства. Нова особа найбільш повно сконцентровувала в собі риси нового суспільства і в своїм житті та діяльності реалізувала та утверджувала їх.

У цьому розумінні «свобода» раба відрізняється від свободи кріпосного селянина, а соціальна відповідальність кріпосного селянина не рівнозначна відповідальності найманого робітника.

І, нарешті, людина не може існувати незалежно від суспільства. Спільне життя і співробітництво з іншими людьми для кожної особи є основною передумовою її існування, а також її фізичного, психічного і морального розвитку. «Без дійсних осіб не існує дійсного суспільства, без дійсного суспільства не існує дійсних осіб»².

Особа у найширшому розумінні цього слова є соціальна істота. К. Маркс вважав, що людина не є ні природна, ні економічна, ні тільки розумна істота. Суть особи за Марксом, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість³.

Але як не можна обмежувати людське суспільство економічною стороною суспільного життя, так не можна і соціальну якість особи зводити до її економічного становища. При всій первинності економічних відносин у сукупності суспільних відносин вони є все ж тільки одна сторона, саме основа всіх інших суспільних відносин.

Коли говорять про особу, то мають на увазі індивідуальну людину, яка досягла такого рівня соціального розвитку, коли вона, маючи певну сукупність наданих суспільством прав і можливостей, виділяє себе із суспільства і разом з цим вступає з ним у нові зв'язки і відносини, діючи в обох випадках як самостійний індивід, що активно впливає на хід суспільного розвитку.

Особа формується у процесі суспільної практики. Взаємодіючи з іншими людьми в ході практичної діяльності, індивід пізнає суспільні відносини як свою особисту суть і усвідомлюючи себе таким чином як чле-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 368.

² Р. Миллер. Личность и общество, М., «Прогресс», 1965, стор. 249.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 214.

на суспільства, в той же час виділяє себе із суспільства, діючи як суб'єкт.

Єдність спілкування і відокремлення П. Є. Кряжев справедливо вважає найбільш загальним соціологічним законом формування і розвитку особи¹.

Все своє, внутрішнє, суб'єктивне дозволяє індивіду повніше використати можливості, надані суспільством, і максимально проявити його людські якості. При цьому, на думку ряду авторів, слід розрізняти поняття «індивід» і «особа»². У понятті «особа» підкреслюється роль індивіда в суспільстві, його суспільне обличчя, отже, рівень соціального розвитку людини. В категорії «індивід» підкреслюється специфічність, індивідуальність людини — суспільної істоти, відособленість її від цілого.

«Особа» — найбільш широке і глибоке поняття, і саме його треба вживати там, де йдеться про свободу і відповідальність людини, тоді як поняття «індивід» — значно вужче.

У різний час особа формувалась різними шляхами, але для всіх історичних етапів характерна загальна тенденція, загальний напрям прогресу особи. Прогрес особи — це розвиток усіх сторін складних і різноманітних відносин людини з навколишнім світом, розвиток її внутрішнього духовного життя. Це і еволюція психіки людини, починаючи від примітивної психіки дикуна до дуже складного емоціонально багатого психічного життя сучасної людини, і розвиток її моралі, її самосвідомості. Але головна ознака прогресу особи коріниться в її родовій суті, в зростанні її соціальності. Нарешті, прогрес особи — це розвиток свідомості свободи людини³.

Питання про критерій суспільного прогресу, про критерій прогресу особи є предметом дискусії в нашій філософській літературі. Мова йде про те, чи слід до історичного критерію суспільного прогресу включати просування по шляху здійснення свободи.

Ю. Н. Семенов відповідає на це питання стверджувально⁴.

Йому заперечує А. А. Макаровський: «Розширення критерію суспільного прогресу, що його пропонує Ю. Н. Семенов, неприйнятне, бо розходиться з історією, з реальним ходом поступального руху людства. Мається на увазі перш за все перехід від первісного суспільного ладу до рабства... Ніякого прогресу тут немає, бо перед нами процес, прямо протилежний рухові трудящих до свободи»⁵.

Перш за все треба згадати, що свободу ми розуміємо як панування а) особи над стихійними силами природи; б) організованих індивідів над своїми суспільними відносинами; в) людини над самою собою.

Якщо тлумачити свободу саме так, то заперечення проти включення зростання свободи до критерію прогресу відпадають, що розуміє і А. А. Макаровський. «Звичайно, розвиток продуктивних сил — це підкорення природи, а оволодіння природою, — пише він, — є, безумовно, просування до свободи... але... історія людства ускладнюва-

¹ П. Е. Кряжев. Общество и личность, М., 1961, стор. 17.

² Там же; В. П. Тугаринов. Коммунизм и личность, М., 1966; Э. Фаркаш. Свобода личности и проблемы морали. Автореф. канд. дисс., М., 1962.

³ С. С. Батенин. Основной критерий прогресса личности. — Человек в социалистическом и буржуазном обществе. М., 1966, стор. 62.

⁴ Ю. Н. Семенов. Объективный критерий социального прогресса. — «Вопросы философии», 1962, № 9, стор. 25.

⁵ А. А. Макаровський. О критерии общественного прогресса. — «Философские науки», 1968, № 1, стор. 37.

лась тим, що в ході її, як відомо, люди зіткнулись поряд з стихією природи, ще й з стихією суспільного життя»¹.

Це так. Та коли навіть раб менш вільний, ніж людина первісного ладу, то кріпак вільніший, ніж раб, а робітник (навіть в умовах капіталістичного суспільства) незрівнянно вільніший від кріпосного селянина.

Якщо, нарешті, історія всіх соціально-економічних формацій (крім первісного ладу) є історія боротьби класів, то з цього випливає, що ця боротьба не могла бути інакшою, ніж боротьбою за визволення трудящих від гніту стихійних суспільних сил, соціально-політичної нерівності і духовної темноти.

Таким чином, Б. В. Поршнев має рацію, коли визнає, що через весь всесвітньо-історичний процес проходять дві наскрізні лінії: перша — зростання продуктивності людської праці, друга — прогрес свободи².

У первісному суспільстві люди внаслідок примітивного рівня продуктивних сил настільки залежали від спільної колективної праці, від общини, що для них не існувало чіткої різниці між окремою людиною і общиною, а тим більше протилежності між ними.

Проблема відповідальності індивіда за свою поведінку виникає в умовах становлення класового суспільства, з виділенням індивіда із роду і протиставленням суб'єктивного моменту об'єктивному.

Корені ж відповідальності, як і свободи, треба шукати в самому початку людської історії. Передумовою особистої відповідальності була колективна відповідальність членів роду за весь рід і за кожну окрему людину.

Становище докорінно змінюється з появою суспільного поділу праці, з розкладом первісних і дозріванням нових виробничих відносин. Первісна єдність із сили, яка колись сприяла розвитку продуктивних сил, тепер перетворилась в їх кайдани.

На зміну «інстинктивній людині» приходить людина, яка має відносну самостійність, деяку свободу дій у своїх відносинах з суспільством.

Виникнення саме таких взаємовідносин між індивідом, що об'єктивно став особою, і суспільством в значній мірі сприяло дальшому зростанню продуктивності праці, розвитку продуктивних сил суспільства.

Внаслідок становлення людини як особи, супроводжуваного зростанням потреб окремих людей і всього суспільства, народжується співвідношення особистого і суспільного інтересів. Виникає і необхідність регулювати ці інтереси. Для цього одних звичаїв і заборон уже явно було недосить. Приватна власність виключала можливість рівномірного розподілу матеріальних і духовних багатств суспільства серед всіх його членів і створювала сприятливі умови розвитку особи тільки для пануючих класів.

Сприяючи розвитку самостійності особи, приватна власність сили і здібності одних спрямовувала проти сил і здібностей інших.

Зміцнення нових виробничих відносин, права на власність вимагало покарання тих, хто посягав на неї (і на життя власників). Існування влади зумовлювало потребу обґрунтувати справедливість нових відносин і покарання за провину тих, хто порушував новий порядок. Становлення людини як особи супроводжувалось і становленням моралі в її сьогоднішнім розумінні.

¹ А. А. Макаровский. О критерии общественного прогресса. — «Философские науки», № 1, стор. 38.

² Б. Ф. Поршнев. Социальная психология и история, М., «Наука», 1966, стор. 193—194.

Разом з утвердженням грошових відносин відплата узаконується в систему права. Соціальна потреба осудження проступків покликала до життя інший елемент або аспект відповідальності — визначення провини, як реакцію суспільства на поведінку особи.

Соціальна дійсність рабовласницького суспільства породжувала узаконене правом, а не просто звичаєм, покарання. Засоби примусу були юридично оформлені в систему неминучої політичної і правової підзвітності.

Новий лад утверджувався в суворих умовах соціальних антагонізмів.

В епоху панування первісної релігії само собою зрозумілим було переконання в тому, що боги (духи) спрямовують діяльність людей, ніщо не робиться без їх волі, будь-яка провина людини пояснювалась суперечливим бажанням різних богів.

Але, щоб покарати людину за проступок, треба було з'ясувати, настільки він залежав від самої людини.

Поступово індивід починає усвідомлювати ним самим завдану шкоду і пов'язувати її з своєю поведінкою.

Це викликає до життя важливий елемент особистої відповідальності — можливість бажати чи не бажати дії як суб'єктивне ставлення до майбутнього вчинку.

Виникає зародок відповідальності — внутрішнього вторинного відображення — від особи до суспільства.

Таким чином, становлення людини як особи, супроводжувалось усвідомленням нею своєї особистої свободи і особистої відповідальності.

Перехід від рабства до феодалської залежності і від останньої до капіталізму був періодом прогресивного розвитку людської індивідуальності. Однак буржуазне суспільство ставить кожну людину в таке становище, при якому вона дивиться на іншу людину не як на здійснення своєї свободи, а, навпаки, як на її межу¹.

Буржуазна свобода втілюється в індивідуалізмі, в «можливості робити, що хочеш». Це уявлення впливає із дійсного становища людей у світі конкурентної боротьби, де кожна людина — ворог і суперник іншій і де товарно-грошові відносини знецінили, знеособили всі інші. Згідно з цим більшість буржуазних концепцій про свободу розглядає абстрактного, вирваного із дійсних суспільних відносин індивіда, стверджує, що свобода здійснюється не в суспільстві, а поза ним, не за допомогою, а всупереч суспільству.

Для буржуа вовча свобода капіталістичного світу є вища доброчесність, тому що забезпечує йому права на панування і власність, гарантує йому владу. Він не може уявити собі ніякого «більш вільного світу», ніж капіталістичний, тому, що він дає йому можливість експлуатувати чужу робочу силу.

Трудяща людина почуває себе в праці підневільною. Усвідомлювати себе особою вона починає, лише вступаючи на шлях активної боротьби. Тільки тоді її прагнення до свободи стає усвідомленим.

Як писав Р. Гароді, «у кожного своя свобода. І не можна здійснити всі ці свободи одноразово. Свобода для феодала є відновлення кріпацтва. Тому свободу треба вибирати і вибирати за класовими критеріями. Поза класовими критеріями все інше є лише сентиментальні почуття»².

Для буржуазії свобода є збереження капіталістичного ладу, для пролетаріату — руйнування цього ладу. В кожному класовому суспіль-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 372.

² Р. Гароді. Ответ Ж. П. Сартру, М., 1962, стор. 71.

стві кожен клас називає «свободою» захист його класових інтересів. Звільнення пролетаріату від ярма капіталу вимагає скасування свободи капіталіста, яка є не що інше, як свобода експлуатації чужої праці. Звільняючись від капіталістичного пригноблення робітничий клас звільняє в той же час все суспільство від різних форм пригноблення, пов'язаних із буржуазною свободою.

Таким чином, свобода, як і відповідальність, не є атрибут абстрактного індивіда, не існує поза часом. Свобода, як і відповідальність — продукт історії. Буржуазна свобода і пригноблення становлять одне ціле. Покінчити з буржуазним пригнобленням можливо тільки зруйнувавши те, що буржуазія називає «свободою».

Встановлення соціалістичних виробничих відносин, як відносин братерства і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей є та об'єктивна основа, яка визначає весь соціалістичний лад.

Величезний розвиток продуктивних сил сприяє швидкому просуванню суспільства вперед, створенню передумов переходу до комунізму, здійсненню принципу: «від кожного — по здібностях, кожному — по потребах».

Природно, що соціалізм не може створити всіх умов для повного розквіту особи, які будуть при комунізмі. Але в умовах соціалізму зникає пригноблення людини, безробіття — страшне лихо робітничого класу і всіх трудящих в капіталістичних країнах. Вільна праця людей в соціалістичнім суспільстві благотворно впливає на розвиток особи.

До числа найважливіших завоювань нашої революції належить і формування нової людини — активного будівника комунізму.

Без перемоги соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату неможливе було б створення матеріальних умов визволення особи. В свою чергу перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату були наслідком керівної ролі Комуністичної партії.

Існування такої партії — один із головних політичних факторів, що гарантують свободу особи.

Трудящі керують суспільним життям практично в тій мірі, в якій вони усвідомлюють новий характер держави, а це в свою чергу визначається тим, що на ділі держава стає їх власною владою, що держава не тільки не звільняє трудящих від моральної відповідальності, а, навпаки, руйнує аморальність приватної власності.

Особа при соціалізмі стає вільною ще і тому, що вона почуває себе відповідальною за ту державу, яка вперше належить їй. В комуністичному суспільстві люди дістануть ще більшу свободу, ніж при соціалізмі. Вони будуть свободними, завдяки безпосередній участі всіх членів суспільства в усіх його справах, тобто завдяки тому, що всі люди стануть відповідальними за все, що робиться навколо них і за їх участю.
